

...és lesz nekem is egy csúzlím és mint Dávid király a Góliátot, úgy fogom én lelőni a vörös Vargát, ha megint hontentottáskodik nekem...

Arthur Koestler Budapesten született 1905-ben. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte. Évekig Németország és Anglia legnagyobb hírlapjainál dolgozott, részben külföldi tudósítóként.

A húszas évek második felében a cionista mozgalom Jabotinsky vezette szárnyának híveként hosszabb időt töltött Palesztinában. Élményeiről a *Múlt és Jövőben* is beszámolt. A cionista mozgalomtól eltávolodva egyre közelebb került a baloldali mozgalmakhoz. Elkötelezett kommunistaként vett részt a spanyol polgárháborúban, ahol a fasiszták fogságába esett. Hosszabb időt töltött börtönben. Fogvatartói halálra ítélték. Angol liberális körök közreműködésének eredményeként szabadult.

Angliába költözött és újra írni kezdett. Leghíresebb regényét, a „Sötétség délben”-t (*Darkness at Noon*), mely a koncepciós perek kulisszatitkaiba enged bepillantást, 32 nyelvre fordították le. Egyik utolsó nagy érdeklődést keltett műve, a „13. törzs” (*The Thirteenth Tribe*) a zsidóság kazár eredetét kutatja.

Koestler magyar nyelvű irodalmi munkássága ez ideig nem ismert. A *Múlt és Jövő* 1927 novemberi számában talált „Méta” című novella ezért méltán számíthat érdeklődésre. Az író e rövid elbeszélésben bizonyította, hogy tökéletesen – irodalmi szinten – bírta a magyar nyelvet és ismerte a zsidó mindennapokat.

Schmidt Mária

BODRI FERENC

„Az út, amin haladtunk, alámerült...”

Töredékes nyomozati rekonstrukció: Kassák Lajos és csavargótársai Európa útjain – 1909

„... Kassák hívő volt – a leghumortalanabb magyar író – világmegváltó erkölcsi forradalmár, a kollektív individuuum feltalálója, az élet megjavításának apostola, szent láz égett benne. Távol állt a dadaizmus humorától, a szürrealizmus álmójátékától. Írt aktivista örömdákat, erdőhimnuszokat, dadaista képverseket is, de lelke mélyén tárgy- és törvénytisztelő volt...”

(Béldi Miklós)

**Két csibész lödörög az úton
kísérik őket szőke angyalok
ha rámpillantana az egyik
nekiadnám pénzem dicsőségem**

**Mindkettő igazi bal-lator
csuklójukon hamis karperec
lopnak s ha kell megölnék bárkit
hazárdul játsznak a szívekkel**

**Mért hagyta el szép ifjúságom
ó ég ha én lehetnék az egyik
hová rejtsem titkom szerelmem
gondok foglya vagyok már örökre**

**Most táncolni mennek részegen
s a kialudt lámpák árnyai közt
senki nem látja az angyalok
törött szárnyát keserű könnyeit**

35/9/10

Kassák Lajos

Amíg a címként választott verssor a Kassák-összes második kötetében olvasható a *Ki nem adott versek* között és 1946-ból való, addig a teljességben idézett, látomásos vallomás kiadatlan eddig, ceruzával jegyzett, alaposan átjavított kézirat a budapesti Kassák-archívum egyik gonddal rendezett dobozából került előm. Feltehetően – amennyiben a furcsán odarótt dátumnak hihetünk – valamely angyalföldi vagy újpesti látványélmény alapján fogant. De a látottaknál 1935-ben a költő távolabbra tekint: megindult víziójában ifjúságát búcsúztatja el – rejtetlen szerelmekről és titkokról, lerázhatatlan gondok örök fogságáról árulkodik. A két hazárd csibész pillantásáért pénzét és dicsőségét ajánlaná, az angyalok összetört szárnyát siratja, egykori keserű és jelenkorú égető könnyeiről vall és fájdalmasan emlékezik.

Pedig „nagyobb urak vagyunk, mint a királyok.
Vad folyókkal folyik el a sorsunk...” –

olvassuk a még 1909-es *Csavargó-dalok* elején, abból az időből, amikor az út még végtelennek tűnt, egyenes ívű volt és szilárd. Így aztán el-eltűnődhetünk: melyik élmény az igazi? A sóvárgó nosztalgia-e, vagy a szigorral vállalt, önfelmutató és vágyteli emlékezés? Az

Körkép-összeállításunk Kőbányai János közreműködésével történt.

alámerülés az eltűnezettek után? Netán az öngyógyító feledés? A kettő – gondolom – egyszerre és együtt, az elmúltak ambivalenciájának „rehabilitációiban” munkálkodik.

Minden bizonnyal – ismétlem a feltételezést – valóságos látványélményből születhettek a ceruzával jegyzett, sokszori áthúzásokkal tarkított verssorok. De ez az idő egyben a *Csavargók, alkotók* sorozatának megírási és megjelenési ideje is (*Nyugat* – 1929; 1935), és ez idő tájban (mint később annyszor) Kassák ismét önmaga múltjának a kútjába merült.

Ekkor született a *Társtalan ember* című, nagyszerű vers – ez a lélekidéző és borongó kettősportré –, megjelenésére először az *Ajándék az asszonynak* című kötetben (1937) talált.

„Messze van ő és én még messzebb vagyok tőle
s ha szerencse-vadász sohase voltam, unom már
szerencsétlenségeim sorozatát, mely körülvesz
akár a kénszagú iszap, vakít és fojtogat
s ha indulni akarok, besüpped lépteim alatt.

Messze van ő és én még messzebb vagyok tőle.
Hajdanában együtt vándoroltunk a folyó partján
ő jobbról én balról s ha kérdezett, feleltem.
Ha valaki szembejött velünk, bizonyosan tudhatta
mi vagyunk ama szegények, akik az erő szerénységét
s az ajándékozás örömét énekeljük.

Messze van ő s én még messzebb vagyok tőle.
Néha gondolok rá tisztálkodás közben vagy a terített asztalnál
olykor szólított is hangtalanul magamba fordultan
de messze van ő s én még messzebb vagyok tőle
a függöny legördült ablakomra s hallom a harangokat
hogyan megkondulnak egy süllyedő világ felett.”

Hogy ki van oly távol a vers anafóráiban, aligha sejtethető. És találgatásokba nehezen bocsátkozhatunk. Idő vagy tér választja-e el a közös vándorlás után örökre szétszakadtakat? És miért kerülhetett messzebbre az egyik a másiknál? – mindezek felett nyilván kevéske haszonnal csábítón tűnődhetünk.

De az 1935/36-os megidézés egyben már a múlt bizonyos emlékeivel való leszámolás *jelenkorú helyzetére* is utal: a költő ez időre már súlyosabb gondok foglya lett, „egy süllyedő világ felett” meg-megkonduló harangok szavára figyelmez a jelen és a múlt egyaránt lefűg-gönyözött ablakai mögül. Közben lassan ötvenedik esztendejéhez közeledt, több ízben átlépte már a gyors és talán korai betakarítások termékeny periódusát.

Ez idő tájban rendszerint már a betakarítások betakarításának kényszere feszíti a tudatot. És hiányos és töredékes marad közben ez is: a lírai hang egyre tragikusabb színezetű, a „megtörtént, ami megtörtént” mindegyre fájdalmasabb és kénytelen rezignációja övezi az ekkori Kassák munkásságát, ebben legkivált költészetét: a versek mikro- és makrovilága egyre megfoghatatlanabb, egyre éteribb.

A harmincas évek közepén ijesztő fények gyúlnak a jubileumra készülődő költő Európa-horizontja felett – az elszaladt évekkel mindegyre távolibb a múlt, és feltárásának aligha nyújthat kedvező erőt a jelen, egyre magasabb gátakat állíthat a megsejtett jövő.

Pedig hát lenne nem kevés begyűjteni- és tisztáznivaló. Ezenközben akár 1909. a „*csavargás ideje*” előbb, ebben az itt és ekkor szerzett barátoké és emlékéké. Kassákot feltehetően nyugtalaníthatták az erre az emlékre fordított korábbi kerekded kísérletei: egyazon síkon jegyezték nemcsak az emlékeket, de ugyanígy a megírások változó idő- vagy hangulatállapotait.

„... Pontosan számot tudnék adni róla, hogyan történtek csavargásaim, győzelmeim, megaláztatásaim és szerelmeim. Meg tudnám mondani, ki volt az a nő, aki először megcsalt, aki először elárult. Egyszer voltam a tenger közelében, de akkor is fölön csíptek a csendőrök, toloncházba dugtak, aztán vasra verten átszállítottak az ország határán. Egyszer láttam havasokat egy pillanatra a száguldó vonat ablakából, felejthetetlen élmény...”

Ami elmúlt, az visszajön, és érzem a szelét annak, ami eljövendő...” – olvashatjuk a Mutterkázhoz 1936/37-ben címzett 18. levél lapjain, az *Anyám címére* kiadott kötet végefelé.

„Pontosan számot tudna adni” mindenről – írja –, jelezve egyben, hogy a korábbi számadások nem voltak mindig pontosak. A „pontosabb számadásra” csupán néhány töredék-kísérletben került sor utóbb, így nekünk kell rekonstruálnunk – amennyiben lehet – azt a néhány hónapot (pontosan 250 napot), amikor 1909-ben a friss tavasz útnak indította a két vándorlegényt, majd hazatértette („*erősen benn voltunk az őszben*”) utóbb a távolabbra elkerülőlt a fenyegető hideg, a közelítő tél.

„... 1909-ben mint fiatal vasmunkást a munkaadók által bevezetett feketelistázás hosszabb időre munkanélküliségre kényszerített. Ekkor már verseket firkáltam – olvashatjuk az 1956-ban írt *Az izmusok történetében* –, nagyon kedvemre volt ez a tevékenység; nem is annyira az újabb munkavállalás lehetősége, mint inkább a rímek gyártása érdekelt... Tele voltam izgalommal, nagyot akarással, és mindenáron Párizst szerettem volna látni. Egy május eleji este, minden különösebb előzmény, meggondolás nélkül, Gödrös nevű barátommal elhatároztuk, hogy másnap reggel nekivágunk a világnak. Így történt. Pénz és idegen nyelvek tudása nélkül elindultunk. Esztergomig hajón, onnan gyalog, egészen Párizsig. Mentünk, mentünk, jóformán éjjel-nappal, s mint a kutyák, minden elénk került dolgot megszagoltunk, s mint a koldusok, mindenhová befurakodtunk. Roppant kíváncsiak voltunk a világra, s azt is szerettük volna megismerni, ami a valóságban nem létezik. Párizsba indultunk, de nem rohantunk, becsavarogtunk közben fél Európát...”

Nos, az indulás pontosan 1909. április 25-én volt, a Vigadó-téri hajóállomásról, délután 6 órakor. És a két barát minden bizonnyal Pozsonyig utazott hajón. A többi a leírtak szerint. Ebben az évben április 25-e csütörtöki napra esett, és Bécsig elvitte volna őket az éjszakai kofahajó, kikötve Újpesten is.

Arra aligha mernék vállalkozni, hogy Kassák életének „első nagy kalandját” valamely kívülről támasztható „minőségszint” szerint értelmezzem és rangsoroljam. De annyit minden merészség nélkül megkockáztathatunk, hogy a „csavargás ideje” ugyancsak emberformáló purgatóriummal alakult, a korábbi, inkább a 19. századra formázó hazai mozgalomban való kétkedő és kényszerű részvétel, a talponmaradás fogcsikarító kísérletei, az „életmodell kiválasztása” és az eléggé szürke irodalmi próbálkozások után. A világ átölelése a korábbi tapogatózások helyett.

Bár a megéltekkel és a megírtakkal, az átéltek és a megismertek tényoraival aligha vitatkozhatunk – a legenda többnyire erősebb, mint egy-egy hitelesebbnek állított, száraz beszámoló.

Szembe kell néznünk nekünk is avval, amire már *Rónay György* utalt, 1909-ről szólva Kassák monográfiájában, látva a tények ellentmondásait. Már ő sem tekinthette kizárólagos forrásnak az 1926/27-ben Nyugatban megjelent *Egy ember élete* fejezeteit.

„... végül is műalkotás – írja Rónay –, nem fényképezett, hanem újrateremtett élet és sors; természetes, hogy érvényesülnek benne a teremtés – az egykori „objektív valóságot” esetleg módosító – saját törvényei... a végső igazság annyi lehet, hogy – mint következtetünk is – Párizsból és csavargásaiból többet hozott haza magával, mint amennyit az önéletrajz elismer...” (1971).

Hasonló konklúziókra jut – meg-megidézve az író és Rónayt – a remek *Én Kassák Lajos vagyok...* című montázkötet szerzője, *Ferenczi László* is a maga bűvárkodása során (1987).

A megformálás „regényzerűségének” említésében mindkettőjünkkel egyetérthetünk, de avval a következtetéssel, amely „a párizsi élménynek” a megírtakkal gazdagabb voltára vonatkozik, aligha. Párizsban és Párizsból Kassák valóban csupán annyit látott és láthatott 1909-ben, mint amennyit az önéletrajzi nagyregényben, akár a *Csavargók, alkotók* (1935) lapjain, vagy *Az izmusok történetében* (1956–57; ill. 1966–67), akár az *Önarckép háttérrel* vallomásos oldalain (1960–61), akár más töredékekben leír. „... Csavargásom alatt, ami látszatra nem volt egyéb léha munkakerülésnél, észrevétlenül megedződtem, kifejlődött a látásom, megtisztultak a gondolataim és érzéseim. Mikor elindultam, meggondolatlan gyerek voltam, most mint komoly – felnőtt ember álltam a dolgokkal szemben. Volt egyéni mértékem, amivel mérni tudtam, s amivel egy magasabb fokon az általános értékeket kerestem. A művészetet nem eszköznek, hanem a cél egyik részének tartottam...” – írja az *Egy ember életében*; gyanúm szerint az 1909-es élmények aligha válhattak el tisztán a későbbiekől a többszöri meg-megidézés során. Néhány utóbb begyűjtött felfedezést Kassák önkéntelenül, nyilván a meghamisítás szándéka nélkül, antedatál.

Párizsba 1909. október 20-a táján érkezhetett az első innen feladott levél tanúsága szerint, és december 11-én, este kilenckor indul majd a vonatja visszafelé. A *Simon Jolánnak*

címzett, keserű és mogorva levélből tudható az indulás pontos dátuma, a szombaton feladott levélben kedd-szerdai érkezését ígéri a világutazó. Meg is érkezett Pestre szerdán, december 15-én. A híradás előbb, már 13-án – az újpesti postabélyegző erről tanúskodik.

A Párizsban töltött ötven napos éhezés és kószálás oly sokminden felfedezéséhez akárki számára aligha elég. Még talán akkor sem, ha az érkező figyelmét Szittyá Emil irányítja, aki többször járt már a „világ fővárosában”. „...Éreztem, megfogja a kezemet, vezet, mint az inaszkodtat és világtalant, s valóban nem láttam, hogy hol járunk, s a sötét házak rámfeküdtek, s egyszerre elfelejtettem önmagam, és elfelejtettem a világot...” – írja később a hálás ismerkedő.

A *Csavargások* könyve rövidke Párizs-leírásának, az itteni kalandok felsorolásának, majd az ezt követő későbbi emlékezéseknek joggal hihetünk. Mindőjük közül az *eposz* kiemelkedik: a legtöbb és sokféle sejtés ebből áradhat felénk. „...meglátod, mégis érdemes volt mindazt végigcsinálni, amit végigcsináltunk – biztatja Szittyá. – Az utak elmaradtak mögöttünk, itt vagyunk Párizsban, a szép nők és a kiteljesedett művészetek városában...” és bizony jól esik ekkor az efféle biztatás. Hiszen a város számukra elsőképp az itteni magyar egyletet jelenti (Szittyát már ismerték itt), a megélhetés alaplehetőségeit, a tiszta Asylt nyújthatta a gyaloglásokban és nélkülözésekben, a megaláztatásokban megkoszosodottak számára legelebb. Az első párizsi reggelt a tiszta éjszaka után („Talán eddig egész életemben ilyen tiszta és megvidámító reggelem még nem volt...”), új és a korábbiaknál megkapóbb ismeretségeket. Ady világa a parkokban és bulvárokon, de Szittyá ízlése és kapcsolatai a megnyíló ajtók mögött.

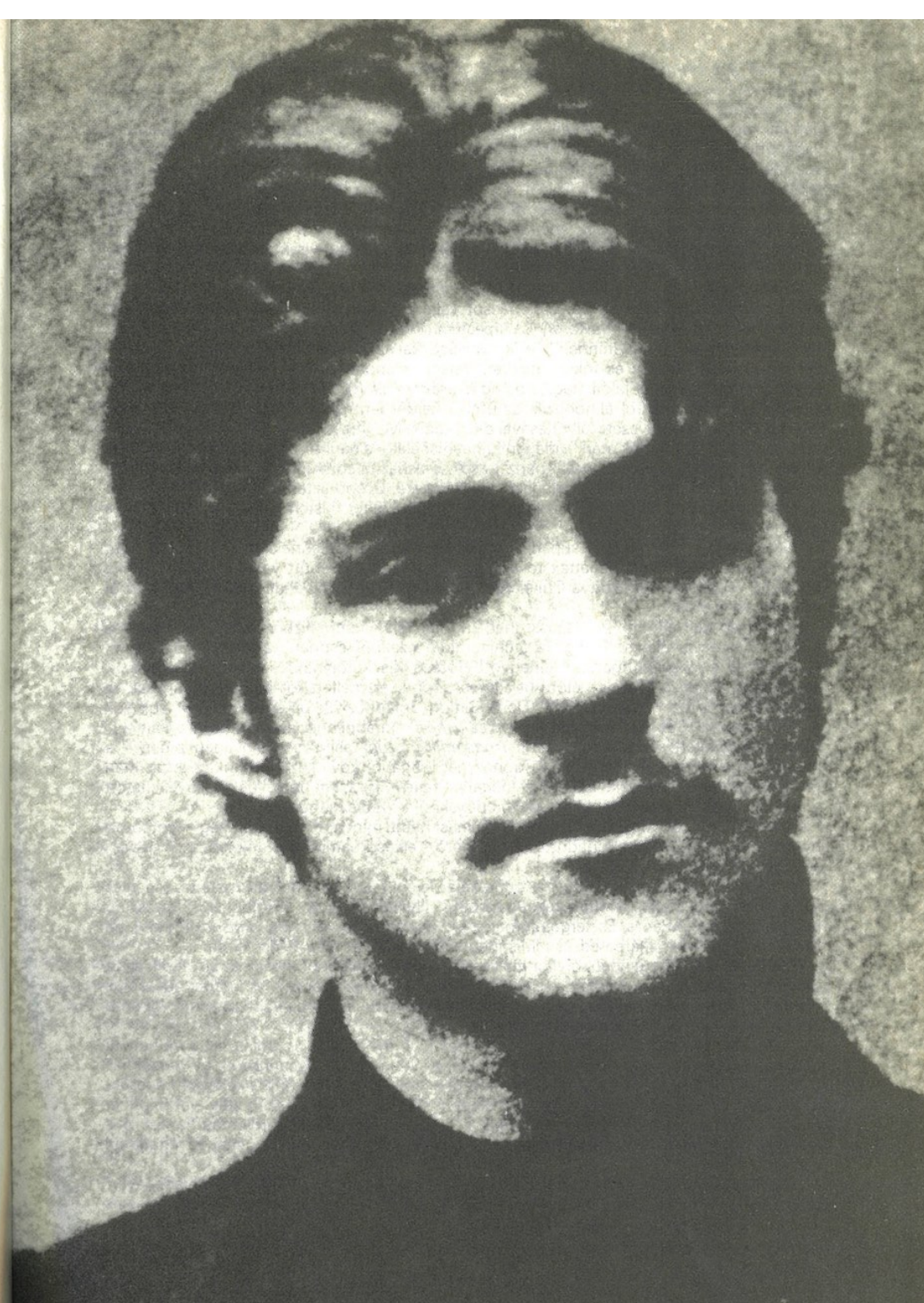
A gyorsfényképek leírásaiból egy *Dávid* nevű anarchistát említhetünk, aki „a tömegek ideológiai átépítésére, a dolgok alapjaikban való megváltoztatására” tette fel életét, és akiből novellahős alakult utóbb. Mellette egy *Weisz* nevű másik magyar, aki szintúgy „anarchistának vallotta magát, de inkább csak közönséges kalandor volt”, bár ő szerzett egy teljes hónapra szállodát.

A sorból *Dunajec Nándor*, a néptanító és hegedűs, nomeg a Rodin-növendék *Zádory Oszkár* emelkedik ki, ő lett az első, aki az egyetlen úri párizsi vacsorát teríti a kéretlen és éhes zarándokok elé. Az osztrigával való megismerkedést nyújtja az ősz paszellszíneivel bódító, „nyerítő, síró és ugató” Párizs lelombozódott platánjai alatt.

Dunajec Nándorral – aki már itthon Szittyá Emil barátja és anarchista társa volt, egyik művének kiadója – már *Leonhard Frank* emlékezés-regényében (*Baloldalt dobog a szív* – Bp. 1958) is találkozhatunk. A müncheni Stephanie-kávéházban tűnik az író szeme elé: „...A román *Tunajec*, aki hosszú, olajos fényű hajával és *Lavallière-gallériájával* olyan volt, mint *Dante* lehetett huszonöt éves korában, egy hatalmas szőke lánynak esküdözött, kezét szívére szorítva: – *En akarok örökké veled életem át menni on Riviera...*” – emlékezik az író még a párizsi idők előtt. A vagabundus néptanító (zenész?, amorózó?, konspirátor?, anarchista?, könyvkiadó? – mi még?) 1910 táján Budapesten tűnik fel ismét, írják a nevét másutt *Dumajeknek*, *Ferdinandnak* is. Portréját a *Das Kuriositäten-Kabinett*-ben utóbb a jóbarát, Szittyá Emil rajzolta meg: „... az éjszakai mulatók hegedűvirtuóza volt. Korábban néptanító, aki egy váratlan napon önmagában *Paganini*hez való hasonlatosságot fedezett fel. Mindig az *Ave Mariát* játszotta, és úgy tudott a nőknek kezet csókolni, mint senki más. Kevés olyan berlini vagy müncheni művész akadt, aki még nem töltött nála egy-egy éjszakát. Gürtler mellett – aki némiképpen szerényebb volt mint *Mühsam* – a legnagyobb bohémnak tartotta magát. Azt mondják, állítólag nagy sikere volt a nőknél. Életének érdekesebb szakasza avval kezdődött, hogy a *Simplicissimus* kávéház vezető felfelügyelőjét, *Emmát* elvette feleségül. Majd visszatért Magyarországra, és ott megint néptanító lett. Később a magyar tanítóság szocialista szövetségét ő alapította meg, és a Tanácsköztársaság idejében kiemelkedő szerepet játszott. Utána néhány évre elítélték, majd egy fogolycseré kapcsán Oroszországba került...”

Szittyá adatai hitelesek, hiszen az 1915-ben már pár éve ismét Budapesten élő *Duna* egy itt megjelent Szittyá mű – *Die Haschischfilme der Zöllner Henri Rousseau und Tatyana Joukof mischt die Karten* – 1915. – kiadója lett. És persze tény, hogy amikor *Zádory Oszkár* vacsorára hívta meg csavargó honfitársait, az éjszakai lokálban *Dunajec* hegedült. Remekül ismerte a város művészvilágát, a fény és az éjszaka virágait.

A túrkevei születésű szobrász, *Zádory* pedig itthon még 1906 előtt *Finta Gergely* névre hallgatott. Utóbb majd *Kuncz Aladár Fekete kolostorában* találkozhatunk vele. *Lőrinczy László* kitűnő könyvében (*Utazás a Fekete kolostorhoz* – Bukarest, 1975.), *Egri Mária*

tanulmányában (*Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve – 1969–70.*) is feltűnik neve, miként a *Művészeti Lexikon* 4. kötetében is.

Összességében mégiscsak emberibb világ bontakozik ki Dunajec és Zádory, mellettük néhány más itt élő magyar révén Párizsban Stuttgart, Brüsszel után végre az ideérkező vagabundusok előtt. Aachen, Karlsruhe, Frankfurt am Main, Gent, Antwerpen és a közbeesők után legelőbb egy kitűnő fürdés, majd a borotválkozás és nyiratkozás, utóbb a tiszta fehérnemű varázsos igézete.

„... Szittyia is és én is lassan, hetek múltán belekóstoltunk Párizsba, jártuk a múzeumokat, a privát kiállításokat, és irtunk, mintha áradás öntötte volna el a bensőnket...” – mint a *Csavargások* könyvében olvasható. Majd az igézet és az ígélet végkövetkeztetése is: „Már költő voltam, megválthatatlanul...”

Kassák Simon Jolánnak november 15-én innen egy rövidke levelezőlapot ír. Ebben egy ma már aligha kideríthető ügyben ad tanácsot: valakin otthon segíteni kell, tegye meg Jolán, amit tehet. Talán a jóbarát *Kis Károly*, az újpesti munkásköltő lehet a rászoruló. Levelet ő már október 28-án kapott ugyaninnen, szemrehányásokkal az elmaradt híradások okán. Könyvet kér eladásra Kassák és főként híreket. Versei „szaporodásáról” ír (*„Szaporodnak, de egyéb semmi...”*), címét jelöli meg. „*Ludvig Kassák, Páris, Rue Mouffetard 86 Hotel*” a cím, amelynek ágyán Jolánról álmodozik, az utolsó kérdésben róla kér híreket. Jolánnak meg rátartin a csavargás tervezett folytatásával dicsekedik. Megjegyzi, hogy talán Afrikán keresztül érkezik haza esztendő után. Hidegen fújhat már ekkor a párizsi szél, a *Hevesi András* által utóbb oly találó jelzőkkel illetett „párizsi eső” is eshet talán. Afrika – lehet – nemcsak a további kalandok, inkább egy melegebb milió ígérete. Utóbb aztán mégiscsak a Mutterka sparheltje győzött a déltájak álomvilága felett – meleg lehet Pesten is, ha van télikabát, és akadhat tüzelő.

Végtére lehet, hogy mindez csupán legényes fenyegetés a hűtlennek gyanított Jolán előtt. De jelezheti, miről álmodozhattak tovább az ekkor még összenőtt vagabundusok. Afrika közelebb van mégiscsak Szittyia Chiléjénél, és bizonytalannal itt is akadhat majd térítendő az új vallásalapítók előtt.

És itt meg kell állnunk egy szusszanatra – már talán harmadízben idézek egyidejű és egykori Kassák-leveleket. Pedig az archívumban ezekből csupáncsak néhány található. A legtöbbje a még Stuttgartban elhagyott *Gödrös* Kis Károlynak és Simon Jolánnak írt képeslapja, híradása Stuttgart előtti út állomásairól. Ezek mellett két-három, ugyancsak az említettekhez címzett Kassák-levél. De a Simon Jolánhoz ekkor és később írt sok-sok további levél az 1986-ban meghalt *Kassák Lajosné* akaratából húsz esztendőre lezárt anyagként lepecsételten a budapesti *Petőfi Irodalmi Múzeum* pánccelszekerényében pihen – a mennyiségre csupán a titkokat rejtő doboz nagyságából következtethetünk. Kassák Klári tiszteletet érdemlő szándéka érthető és méltányolható – így aztán postai bélyegzővel ellátott tényekre csupán a dobozból kimaradt töredékekből következtethetünk.

De ez a néhány töredék többet, nem ritkán mást nyújt, mint ami a sokszor meg-megidézett nyomtatott szövegekből elfogadottan kideríthető – elsősorban megkérdőjelezi a „támadás” egyenes útvonaltát.

Nem kevés legenda született már az odüsszeia elején: Kassák egyhelyütt Esztergomig, más ízben Pozsonyig, Bécsig jelölte a kezdeti hajóutat. Nyilván Pozsony a „földet érés” valószínű helye. Ha a végcél Párizs, Esztergomig hajózni aligha érdemes. Gyalog is ideérünk estig, ha jó korán útrakerülünk, akárha edzésnek is megfelelhetne az út még Párizs előtt.

Gödrösnek olykor együgyű, olykor már-már ízetlen leveleiből pontosan kirajzolódik az út Stuttgartig tartó eleje, ugyanígy a jelesebb tartózkodások színhelye is. *Münchenből* június 18-án ír, *Augsburgból* 23-án, *Stuttgartból* július 9-én indul először levél – ezek voltak Párizs előtt a fontosabb és pontosabb stációk.

„... Mi már ismerjük minden zugát a városnak...” – írja dicsekvőn Jolánnak a müncheni Siegestor képeslapján – „Mit szólsz izlésünkhöz?” – kérdezi Augsburgból egy borzalmas giccselapon. „*Írj Stuttgartba postrestanté!*” – szól a felhívás a Münchenből keltezett képeslap hátoldalán, és egy ugyanilyen ábrájú giccselapon (hegedülő faun, ölében elhanyagolt, pucér nimfa) a hírmemény, „*ha ismét ide kerültünk*”. De Kis Károlynak Gödrös még Párizsból is ígér hasonló szépségű képeslapokat. Nem rajta múltott, hogy ez az ígélet beváltatlanul maradt.

„*Most hosszabb ideig itt maradunk...*” – zárul az első stuttgarti híradás. A „bővebb levél” három nappal később, július 12-én indul el Újpest felé – meg is érkezett már 14-én. Érdemes idéznünk teljes szövegét, a címzett Kis Károly:

„*Szervusz Károly! – Ime itt a bővebb levél. Ugyanis arról akarunk írni, hogy a Kassák itt Stuttgartban fog kiadni egy könyvet egy másik íróval közösen (kivel itt ismerkedtünk meg szintén magyar), Szittyia Emilnek hívják. Ő (Szittyia) általunk fel kér téged, hogy légy szíves menj el Vojtoczky Gyulához, és kérj tőle 10 drb könyvet, melyet Szittyia és Vojticzky írtak, és küld el ide postarestante. Vojticzky lakik Vasvári Pál utca 7. sz. ha ott nincs, akkor keresd fel őt „Szabadság Munkásképző Egyletbe” (Aggteleki u. 3. sz.), ott lesz biztosan. Ezt tedd meg kérlek, majd visszaszolgáljuk. Ha Vojtoczkyval beszélsz, mondd meg neki, hogy Szittyiának itt a jövője függ attól a 10 példánytól, és reméli, hogy Vojticzky át fogja adni a könyveket.*

Továbbá:
ha neked van valami pénzed, úgy Kassák kér kölcsön könyve kiadásának fedezésére néhány koronát, amennyit tudsz küldeni. Ha pedig nincs pénzed, akkor küldj neki a 'Piros mezőkön'-ből néhány példányt, melyet itt értékesíteni fogunk és a pénzt megadjuk, ha a könyv megjelent.

A Jolántól is kért néhány koronát Kassák, továbbá hazulról is kap valamit és így össze fog jönni a könyv ára. Ha Jolánnal beszélsz, említsd neki, mert ha esetleg az ő levele elkallódik, hogy tudjon a dolgról.

Még egy szívességet kér Szittyia Emil. A Baross téren a klozettnél az asszonyok árulnak virágot, azon a kapun kell bemenni a házba. Itt lakik egy Fridmann nevű szobrász, keresd fel és mondd meg neki, hogy a Szittyia csomagját küldje ide Stuttgartba postarestante címre. Ha Fridmann József szobrász el van hazulról utazva, akkor kérdezd meg ott Fridmann bátyját (szintén ott lakik), hogy hol van Szittyia csomagja és írd meg.”

Gödrös a második oldal aljára jutott, a folytatás hiányzik a borítékból, bár következtetésekhez ennyi tán elég. És szinte látom hármójukat a Herberg ebédlőjének billegő asztala körül, amint Gödrösnek diktálják a levél mondatait. Megértem Gödröst, hogy két vezért már nehezen tűrhetett maga felett; bizonytalannal elszállt a bátorsága is. Ő aztán Stuttgartból hazautazott.

Számunkra és itt a levél jelentős tanulsága az lehet, hogy Kassák korántsem Gödrös távozása után, hanem még a faszobrász társaságában ismerkedett meg Szittyia Emillel, együtt diktálták – mint tette Kassák korábban is – az ügyetlen famulusnak hazulra közlendőiket.

A „*két hétig egyedül vándoroltam... olyan voltam mint 7 árva...*” sorok az eposzban inkább a költői látomás-szabadság csalóka szülőttei. Talán elmarták maguk mellől az első nagy összebörülésben az egyre reménytelenebb harmadikat, nem fért a tervekbe tovább.

Annyi azonban mégiscsak igaz, hogy „*itt érték össze bennem a görbe vonalak*” – tehát az exodus első tetőpontjához ért. Kassák eddigi kormányzó szerepének beakonyult, Gödrös a levélben már az új vezér, a gyakorlatilag világot azó szerénytelen parancsait adja Kis Károlynak tovább, és ez új helyezhet Kassák is igazodik. Így hát a két ügyetlen és kezdő csavargó céltalan kóborlása Stuttgartban a külhoni megállapodás első remélt stációjához érkezett: a város kissé tartósabb megállóhelynek tűnik az eddig kissé bizonytalan és dologtalan vándorok előtt. A vagányságból vállalt út kóborló Szittyia szemével látták meg Stuttgartban a gazdagabb völgyeket, de Gödrös már nem léphette át az ígélet földjének határvonalát.

Wojticzky Gyula (1887–1958) Szittyia még itthoni első füzetkéjének társszerzője volt, utóbb Ady Endre „ifjú költőtársa” lett, „*A XXX-ik századból*” című Ady-vers gazdag ajánlása az ő nevére szól. Életének és életművének rekonstrukcióját *Sztojka László* mellett e sorok írója kísérelte megírni, ez a műhelymunka a *Literatura* 1986/ 3-4 számának lapjain olvasható. Ez időre már Szittyia ellensége lett, a levélben megbúvó kérdés nyomtatéka erről árulkodik. *Fridmann* (Friedmann?) *József* szobrász kiléte és műve még újabb felfedezőre és felfedezésre vár, nevét nem jegyzik annaleszeim. Nyilván Szittyia egykori lakótársa („a Baross téri klozettnél”), így budapesti jóbarátja volt. A legszebb tán az lenne, ha kiderülne, hogy Dunajec Nándor éhező néptanítónak a kóporos és lobogó hajzatú Friedmann József (vagy István, a bátyja?) szerzett vagy lopott hegedűt. De legalábbis a zalogból az induláshoz ő váltotta volna ki a hangszert egy remekül beütött sirközlet után.

Tehát a stuttgarti napok elején találkozik Gödrös és Kassák a „*rosszul borotvált, nagy hajú, művésznyakkendős, affektáló és sündiszónóra emlékeztető emberkével*”, Szittyia Emillel, aki „*pesti gyerek és edzett világcsavargó, és úgy úszott az idegen tájakban, mint a hal a vízben. Gyöngye testét majd szétvetették a folytonos belső izgalmak...*” Az alig idősebb Szittyia (1886–1964) a szemérem, afféle kezdő vagabundus honfitársakban nem csupán csodálatot, de némi gyanakvást és viszolygást ébreszt, olykor már-már némi félelmet is.

Igaz, a maga anarchista módján szinte kinyitja előttük a csavargóélet szépségeinek és

lehetőségeinek kapuját. Szinte új célokat teremt – vonzás és taszítás ambivalenciája köti az első pillanatoktól Kassáktól Szittyához, akinek világfisassága egyaránt nyomorú és lenyűgöző, sok irányú tájékozottsága és a művészetek iránti lángoló hevülete szinte a találkozás első percétől kezdődően kéretlenül vezérré emeli.

„... Igaza van Stirnernek és Nietzsche-nak, amikor az individuum abszolút jogairól beszélnek... Micsoda kényszerűség gátolhatná az én életem kiteljesedését?... – kiáltja Szittya mintegy filozófiai alapot teremtőn létszóló gátlástalanul. És bár Kassák ellenkezik, a furcsa emberke elszántsága („ha befejezem a Krisztus-képekről szóló könyvem, prédikációkat fogok tartani az anarchizmusról... az embernek nem Istenhez kell hasonlítani, főül kell emelkedni Istenen... én például határozottan érzem, hogy uralkodóknak születtem...”), széles körű politikai és főként művészeti érdeklődése („... délelőtt elmehetünk a színterembe... hallottál már valamit Rembrandtról és Böcklinről?...”) a nyavalygó és nyavalyós Gödrös után nyilvánvalóan imponál neki.

És bár egy rövidke rendőrségi intermezzo során majdhogynem halasztást szenved a tervezett múzeumi látogatás, másnap délelőtt mindegyik mégis sor kerül. Talán először történik ilyesmi Kassákkal az út során. „... éhes, kipihent szemekkel nézelődik a rengeteg kép között...”, utóbb megírja, hogy „a misztikus csönd és a nagy melankólia mestere”, Arnold Böcklin képei tetszettek neki jobban, a „vásznonra rakott festékben testté váló hagulatok” szóltak leginkább a friss szemhez és a befogadásra kész tudathoz – a képek szinte szították benne a festővel való együttgondolkodás élményét, gyönyörét és kényszerét. Utóbb és itt Lucas Cranach művészete ragadtatja el.

„... Szittya még órák hosszat beszélt Böcklinről, a festőről és az emberről egyaránt. Örömmel hallgattam, és nem tagadhatom le, hogy sokat tanultam ezen a napon...” – zárja le Kassák a beszámolót. Ez a múzeumi délelőtt – egy vélem – nagy pillanatok és perceket hozott, jelentős átváltozást. Az új barát magának ekkor nyerhette meg, Szittya lelkesedése megindíthatta Kassákban az érző és értő rajongás áradatát, vágyat ébreszt ismét a teremtő alkotás iránt. A *Csöndsziget* című Kassák-vers még aznap délután született, megjelenésére utóbb a *Független Magyarország* lapjain talált.

Az új és műveltebb-tapasztaltabb, egyben céltudatosabb vezér hatása hengerel: Stuttgart Szittya révén a kassáki Odüsszeia Kírké-szigetévé emelkedik, a teremtő vágyak fényesebb azilumává. Mindkettejüknek hirtelen tervei nőnek itt: egy közösen vagy akár önállóan írt kötetke remélt megjelenetése a leggyorsabban megvalósítandó feladat Kassák számára még Párizs előtt. Bizonyos el és megfordul itt nem kevés honfitárs, a kemény deszkákon született és elmélyülten látomásos költői siker álmoménye minden továbbbihoz jó alapot teremt a tervek szerint. Mindezek mágusa, ösztönzője és atyamestere az itt szerzett új vezér: Szittya Emil. Új horizontokat látatt, de Kassák mellől legelőbb Gödröst marja el – a faszobrász vándorlása végéhez érkezett. Hiszen egy vándorló mesterlegény szándéka él benne csupán, jelenléte és nyuglódései terhesnek tűnnek a teljes művészetet megismerni vágyó vándorok előtt. Gödrös távozása része az átváltozásnak, „visszahull a porba, amelyből vétetett”.

Szittya Emil meglehetősen otthonosan forgolódik Stuttgartban, járt már itt több ízben a tények (és Kassák gyanúja) szerint. Bár Budapestről ezúttal ő is nemrégiben indulhatott, hiszen 1909 elején *Wojticzky Gyulával* közös kis könyve jelent meg itt: *Az Újak irodalmáról* című aprócska füzet. A 24 lapnyit zavaros szövegben *Ady Endre, Miklós Jutka, Dútka Ákos* modern és jó ízléssel megválogatott versei, közöttük a Nietzsche, Wilde Oszkárt meg-megidéző, fülldet és zavaros képvilágú Szittya-magyarzatok. *Wojticzky* csupán annyiban szerző a kötet cím alatt, amennyiben az ő *Harangozók* című, igencsak erőltetett látomásvilágú költeménye olvasható „mottóként” az „Újak” prózai és ujjongó panegirikusza előtt.

Szittya megkapta a kért példányokat, és nyilván árusította is Stuttgartban füzetkáját az itteni magyarok között. Az üzlet annyira jól sikerült, hogy a könyvecske – *Wojticzky* kiadói nevével és budapesti impresszummal – még ezen a nyáron megjelent német nyelven is. Igaz, a szerző „nem ajánlott, silányka kötetnek” minősítette utóbb, de (a Kassák számára oly gyanúsnak mutakozó) eltűnései után Szittya nyilván ezekből adhatott el példányokat.

A szövegben a korábbi „bélyeges sereg” egyik tagja tárulkozik ki az olvasó előtt. Adyt és a többieket idézőn mutatja fel a maga szellemi kapcsolatait. Emellett az „Újakat” ünneplő szövegben megfricskázza a régi irodalom reprezentánsait is – ezekben *Szabolcska Mihály, Bárony István* kapja meg a magáét, velük és mellettük *Rákosi Jenő, Kenedi Géza* lakol. Az utóbbiak szerkesztők egyben, akiknek rostáján az itthon újságírással kísérletező Szittya ekkor még minden bizonyos fennakadhatott. Valamiféle parlagi manifesztum ez a kötetke – az új

költészet ürügyén fogat expresszív és szecessziós, önmutogató kölyökvallomás. Meglepő, hogy Kassák könyvtárában példánya nem maradt, vagy talán mégsem oly meglepő: módfelett nem illett volna a „Szittya-képbe” utóbb.

A Kassáknál alig idősebb manifesztáns igazi „érkező”. Az új század utcakövének igazi gyermeke. Lehet, hogy Stuttgartba ezúttal valóban Zürichben érkezett. Ennek is sejtem az okát: a pár évvel ezelőtti kóborlás asconai és müncheni jóbarátainak Svájc ekkor is menedék, mint az lett utóbb is, az első világháború idején. A torzonborz Szittyát ismerik erre mindenfelé, a maga első vándorútjára még 1904 körül indult a budapesti Józsefváros macskaköveiről, közben megjárta Bécsset és Triesztet, Locarnót és Sankt-Pölten, Genfet, Asconát és Araut, a legtöbbször Münchennt és Berlint talán – de 1909-ben már Párizs sem fogadta idegenül. A közbeeső más vidékeket sem hagyhatta ki – a nagyvilággal leginkább a cipótalpa révén kötött szorosabb kapcsolatokat.

Csavargásaiért korábban Pesten már börtönbe került, utóbb és itt-ott az említett városokban is. „... szocialista eszmék kavarognak a fejemben – írja hagyatékban őrzött naplójában korábbi budapesti éveiről. – Sokat beszélnek az orosz forradalomról. Megfordulok a budapesti irodalmi és művészkávéházakban. Az orosz forradalom imponált nekünk. Láttam Adyt egy újság szerkesztőségében, melyet Vészi József adott ki... Ady karcsú volt, szeme nagy és csodálkozó. Arca barna. A versek, amelyeket féltéken megmutattam neki, rosszak voltak, ő azonban ennek ellenére elolvasta őket. Emlékezetemben úgy tűnik, mintha valamiben hasonló lett volna Picassóhoz, nem külsejében, hanem viselkedésében...”

A budapesti Gyűjtőfogházból indult tehát a már-már szinte követhetetlen vándorút – az itthon még cigánynak, junkernek, zsidónak, „egy Magyarországra menekült finn család utolsó tagjának” állított világcsofádólag vagány – igazi nevén *Schenk Adolf* – a korszak társadalmán kívüli, legalábbis anarchisztoid szervezkedéseinek és társaságainak Európa-szerte ismert, egyben tipikus figurája lett. Németül és franciául az országutakon tanul, kezdetben még fonetikusan írja a maga idegen nyelvű szövegeit. De nyilván magyarul írja még a hátizsákjában cipelt szutykos és mázsás jegyzeteket, 1908. szeptember 20-án, az „*Új Gárda*” szervezésében még előadást is tartott ezekből Budapesten, a téma a modern művészet bemutatása volt.

Párizsban 1906-ban és 1907-ben fordult meg előbb, de börtönbe itt sohasem került. Állítása szerint itt még *Leninnel* is találkozott. „... *Lunacsarszkij mutatott be Leninnek a Denfert Rochereau-nál található Buffalo-bárban. A vele való egyetlen itteni igazi beszélgetésem, melyre nem sokkal utóbb még adódott több alkalom, mintegy 15 percig tartott. A Rue Cujas egyik kávéházában történt, Lenin éppen reggelizett. Amint megpillantott, megkérdezte: /Iszik velem egy teát?.../ Mindez az említett naplóban olvasható, de Leninnel még további találkozásokra jó néhány sor került. Bernben, majd Zürichben, 1915 első felében, a *Cabaret Voltaire* körül, a *Der Mistral* három számának megjelenése idején. A legenda szerint sakkoztak is. Igaz, itt *Leninnel* mindenki sakkozott.*

Szittyanak Münchenben és még 1909 előtt *Erich Mühsam, Max Stirner, Franziska zu Reventlow grófnő* és mások a barátai és szállásadói, az anarchizmussal kacérokodó asconai *Monte Veritas* kör ápolja testét, tágítja a teljes negációig e modern kóborlovag szellemét. A „*Monte Verità*” csoportját és szellemét bemutató későbbi tárlatok (Ascona, Brisaggio – 1978. július–augusztus) anyagának és az ezekhez mellékelt gazdag és monografikus katalógus-albumnak (Milano – Electa Editrice) Szittya Emil az egyik legtöbbet idézett és sokszor megidézett „sztárja” lett. Mellette és körötte később nem kevés magyar: *Bartók Béla, Laban Rudolf, Nemes Marcel és Breuer Marcel, Salgó Jenő, Moholy-Nagy László* és mások, utóbb a *Kerényi-házaspár*, majd *Háy Gyula* az itt megfordultak vagy éppen az itt élők között. Ugyanígy sok más jelentős író és művész (*Hans Arp, Hugo Ball, Isadora Duncan, Leonhard Frank, Stefan George, Emmy Hennings, Hermann Hesse, Alekszej Jawlensky, James Joyce, Paul Klee, Klabund, Karl Kautsky, Emil Ludwig, Erich Maria Remarque, Johannes Nohl, Hans Richter, Arthur Segal, Max Stirner, Tristan Tzara, Max Weber, Frank Wedekind, Mary Wigman, Stefan Zweig* és mások) fordult meg itt és lett Szittya jelenléteinek társa, akit 1907 őszén először *Johannes Nohl* hívott ide. Közös fényképük a katalógusban (és másutt) is feltűnik: ekkor még Szittya jól fésült, nyakkendősen és tiszta ruhában látható, rátartan áll a széken pihenő *Nohl* mögött.

Hasonlóan éltető menedék lehetett Szittya számára Párizs is, ahová korábban már két ízben elkerült. „... 14 év előtt együtt ültünk *Fredy apó kabaréjában* – írja még magyarul az 1918 végén kiadott *harmadik Horizont*-füzetében idehaza –, *Mühsam Erich* (a híres német

bohém költő), Nohl János (egy német irodalmi történész és a középkori misztikusok nagy ismerője) és én...” Botcsinálta hősnünk felfedi itt „Wedekind életének intimitásait”, de a későbbi két könyvben (*Das Kuriositäten-Kabinet* – Konstanz, 1923; *Klaps...* – Postdam, 1924) a teljes társaság sorra kerül, mellettük mások – nem kevés itthoni.

Szittyia ifjúkorában az általa ismert és csodált *Stefan George*, a rajongott *Karl Krauss*, az életvitelében is imádott *Verlaine* lett a példakép. A stuttgarti menhely pihenőjében a mucsai Kassák tehát nem akárkivel találkozott, bár a nagyvilági mester 1909 nyarára már a társadalmi negációk teljes negációjára jutott. Tartották őt egykor és utóbb csavargóknak és koldusnak, homoszexuálisnak és stricinek, spiritisztának és teozófusnak (és folytathatnám tovább a sort), mindennek tehát, ami a polgári megszokás világának perifériáira vethető. Még anarchizmusa is inkább a mozgalom karikatúrájának tekinthető. Valóságos, ugyancsak összetett lényre talán az utóbbi másfél évtizedben bontakozik ki reprintjei és posztumusz kiadású könyvei, tárlatai révén az érdeklődő nagyvilág előtt.

Az 1923-as könyvének polgárpukkasztó önarcképében „a világ leginternacionalistább emberének” vallja önmagát, egyben az asszonygyilkos Hugo Schenk, odébb a születésirányító Schenk professzor, nemeg egy egykori híres kalóz szárazföldi „reinkarnációjának” – aki naponként és ismételten átéli mindezek minden örömét. Hasonlóképpen a régvoltak büneiért is vezekel cinikusan. Az önportré aligha folytatható (különben a remek kötet reprintje Nyugat-Berlinben 1979-ben megjelent), annyi keserűséggel, önironiával és fertőző gúnnyal teli, egyben a kortársak iránt szökőkút-ként fel-felspriccelő savakkal és lúgokkal ugyanígy.

Az 1904 és 1909 közötti itthonléteiben Szittyia Emil helyet és részt követel magának a hazai munkásifjúság szelídke mozgalmában is. Dandys távolságtartásával és riasztó tájékoztatásával, nemeg ijesztő küllemével és stílusával a budapesti Szentkirályi utca anarchistáinak borgözös összejövetelein ugyanígy. Meglepő, hogy az itt meg-megforduló Kassákkal ez utóbbi körben (és másutt) korábban itthon nem találkozott.

Mintegy önmaga pihentetésül (a honoráriumokért aligha) cikkeket ír *Az Ifjúmunkás* című szociáldemokrata ifjúsági lapba, Wojticzky Emillel való ismeretsége (a lap egyik szerkesztője) innen, nemeg *dr. Ladányi Ármán* szociáldemokrata színezetű ifjúsági köréből származik, levelében említi Gödrös is.

Írásai ekkor még jó részben mozgalmi és szociálkritikai színezetűek, bár friss erővel teltek, hiszen írójuk kitűnően tájékozott és jól értesült, amikor a müncheni találkozókról, akár Nohl és Reventlow grófnő asconai vendéglátásaiból hazaérkeznek. A budapesti munkásélet egy másik Európa szemmelével találkozik a tolla nyomán.

Szittyia nemcsak az európai és hazai mozgalmi- és félvilágot ismeri, de a menedékhelyekről és börtönleleteiből az alvilágot is bennfentesként – a századelő egyik legrandiózusabb méretű magyar vagabundusa gyanúim és ismereteim szerint. El-eltörpülnek mellette az ismert és számontartott kor- és sorstársai.

Szemlémben és stílusában-nyelvében számára *Karl Krauss* mellett „a kanális Rousseauja”, *Restif de la Bretonne* a legnagyobb példakép a kortársak és az egykoraiak közül – az 1923-as és az 1924-es kötet névmutatói és stílusa bőséggel árulkodik. Ezekben a századelőn már-már lecsillapoló európai anarchista mozgalom ismert és ismeretlen szellemi kiválóságai, mellettük rózsakeresztesek, csavargók és gonosztevők, művészek és vallásos örvöngők, szexuális eltévlyedettek, ugyanígy szociáldemokraták és szindikalisták, kommunisták és anarchisták, politikusok és artisták (stb.) mulatságos képsora a hosszúra nyújtott alcímek szerint. Egnéhány Szittyia-jellemzés előzetes penitencia nélkül aligha lehet idézhető, hiszen egy földönfutóvá tett számozott magyar szolgálat öngizságot bennük rendszerint.

Kassákok például 1923-ban – Szittyia aligha ismerhette még az eposzt – így mutatja be: „...Hosszú ideig, amíg ismertté nem lett, a Meteor kávéházban Bodrogi asztaltársaságához tartozott. Bizony, igencsak sikerre vágyakozó emberke volt. Korábban és időnkint szerettem betérni a csavargók szálláshelyeire. Egy ízben, egy átlumpolt éjszaka után betévedtem a stuttgarti Herberge zur Heimat nevezetű fogadóba, és itt egy szegényesen öltözött fiatalemberbe botlottam, akiről kiderült, hogy lakatos és magyar költő. Versei meglehetősen rosszak voltak, már ahogy ez fiatal embereknél lenni szokott. De a fickó meglehetősen jól tudott koldulni. Mindehhez különféle szakmai egyesületek papírjaival, valamint szociáldemokrata igazolványokkal rendelkezett – és ezekkel az okmányokkal koldulva végig egész Németországot. Az egyik városban lakatosként, egy másikban tapétázóként, vagy asztalosként, üvegezőként (stb.) koldult.

Megsajnáltam a fiút és mivel éppen ekkor magam is Párizsba készültem, magammal

vittem. Párizsban aztán az osztrák–magyar segélyező egyesület végül egy Magyarországra szóló vasúti jegyet adott neki.

Aztán évekig nem hallottam róla semmit. De amikor a háború kezdetén utam ismét Budapestre vezetett, fickómat a Meteor kávéházban leltem, éppen a híres zsidó Petőfi 2-nek udvarolt. De Kassák ügyesebb volt, mint ekkori mestere, Bodrogi, mert az expresszionizmust Magyarországon ő terjesztette el. És amikor Magyarországon uralomra jutott a kommunizmus, Kassák arra akarta rávenni a Tanácsköztársaságot, hogy a dadaizmust hivatalos művészeti iránynak fogadja el. Egyidejűen ő szeretett volna Magyarországot művészeti diktátora lenni. Ez a terve az ambíciózus hosszúhajúnak azért nem sikerült, mert hivatalát avval kívánta elfoglalni, hogy Jókaitól kezdve minden jó író művét el akarta égettetni. Ma ez a kommunista emigráns Szamuelyról ír dicsőítő verseket...”

Tény, hogy Kassák valóban *Bodrogi Zsigmond* (1874–1937), a Népszava egyik költőjének asztaltársaságához („Petőfi 2”) tartozott. És ismert a Kun Bélával folytatott vita, bár a *Máglyák énekelnek* című eposzt (1920) csupán Szamuelyról szóló dicsőítő versnek aligha lehet állítani.

Itthon és 1909 előtt még *Szabó Ervin* szindikalista ifjúsági köre, amellet egy másik munkásköltő, *Peterdi Andor*, a Népszava felől *Révész Béla* kísérlik Szittyiát magukhoz szelídíteni, de a művészajlamú és egyértelműen tehéséges, ugyanakkor fékezhetetlen ifjúval még a festő *Boromisza Tibor* és két szobrász, *Telcs Ede* és *Kisfaludy Stróbl Zsigmond* is kísérletezett. Úgy tűnik, mindannyian elismerően és sikertelenül – Schenk Adolf horizontján korántsem egy megállapodott és békés napfelkelte várható. Vékonyka madárteste – Kassák mutatja be így – sokféle vágytól és sokféle ismerettől feszül, nem kevés extravaganciától és indulattól is. A Chilében tervezett vallásalapítás nem csupán ábrándos szeszély – az „Európa-undor” gőznyitó szelepe volt gyanúm szerint. Hiszen Schenk Ignác és Spatz Regina fia már tíz esztendő korától az utcára került – csavargó lett, iskolán kívül és a peremkerületekben élt. Adományokból és hulladékokból táplálkozott. Amivé 1909-re válhatott, a maga erejéből vergődött azzá – Kassák csodálatát műveltsége váltotta ki, viszolygásait a korábbi életből eredők.

„...Ifjú koromban gyalog végigcsavarogtam Ausztriát, Németországot – írja Szittyia egy későbbi levelében *Manfred Georgen*ak –, Svájcot, Olaszországot, Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát, Spanyolországot. Ezekben az országokban ismerek minden múzeumot és sok-sok értelmiségit. 1909-ben Blaise Cendrars-ral együtt alapítottuk a *Les Hommes Nouveaux-t* Párizsban, és mi voltunk az elsők, akik Chagallt felkaroltuk. Egyébként én írtam az első elismerő tanulmányt, amely Chagallról megjelent...” (1964; közel halála előtt).

Cendrars-ral Szittyia még az 1908-as lipcsei könyvvásáron találkozott, de az esztendővel később megjelent folyóirat inkább Brüsszelben nyomatott, és csupán a német nyelvű folytatás, a *Das Neue Menschen* számai Párizsban utóbb. És ez a barátság gazdag emlékekkel folytatódik tovább – Szittyia segítségével jelent meg a *Húsvét New Yorkban* és más Cendrars-művek első kiadása is – mint erről *Ferenczi László* kitűnő tanulmányában (*Kassák és Cendrars* – Magam törvénye szerint. Tanulmányok Kassák Lajosról. – Petőfi Irodalmi Múzeum, 1987) olvashatunk. Gyanúm, hogy Kassák kezdeti Cendrars-negációjának egyik fundamentuma a Szittyiával megszakadt barátság lehetett. Oldódást Szittyia halála hozott.

De a Cendrars-mecénás tájékozottsága még ennél is szélesebb körű. Már 1906-ban és 1907-ben a *Dôme-kávéház* törzsvendége lett (mindvégig az is maradt), és itt *Picasso*val, *Henri Rousseau*-val, *Chagall*-lal, *Apollinaire*-rel, *Wilhelm Uhde*vel és másokkal beszélgetett, vitakozgatott. Ha végül is ismerte és látta Kassák 1909-ben Párizsban Apollinaire-t és a többieket, Szittyia segítségével könnyen tehette ezt.

Többszörös élet, hatalmas jóbarát toppant tehát 1909. július 10-e körül Stuttgartban Kassák elé. Lehengerlő tájékozottság, egyben ijesztő figura nyújtotta a kezét: „*Szittyia vagyok. Szittyia Emil.*” Választott nevében sem kevés póz és szinte őserő. Magasság és mélység egyazon koponyában, vadság és szeretet, krisztusi egyben és luciferi.

Hatása riasztó, egyben lenyűgöző – csoda, hogy kilábolt ebből Kassák utóbb. A Párizsból való gyors hazatérés egyben talán kissé páni menekülésnek is tűnhet Szittyia nyomasztó gyámsága alól. Hasonlóképpen a későbbi építetnek – Kassák makacs kitartása, a társhoz hasonló ereje kellett mindehhez –, a megtalált lehetőség, a személyes negáció.

Az első világháború zavaros világa a teljes elforduláshoz kitűnő alapot adott – Szittyia „kiszorítását” a hazai irodalomból és újságírásból Kassák sem hagyta ki. Egyedül kívánt működni, nem ismerte már el a korábbi vezért. Legalábbis hitt a Szittyia szerepét eltűző

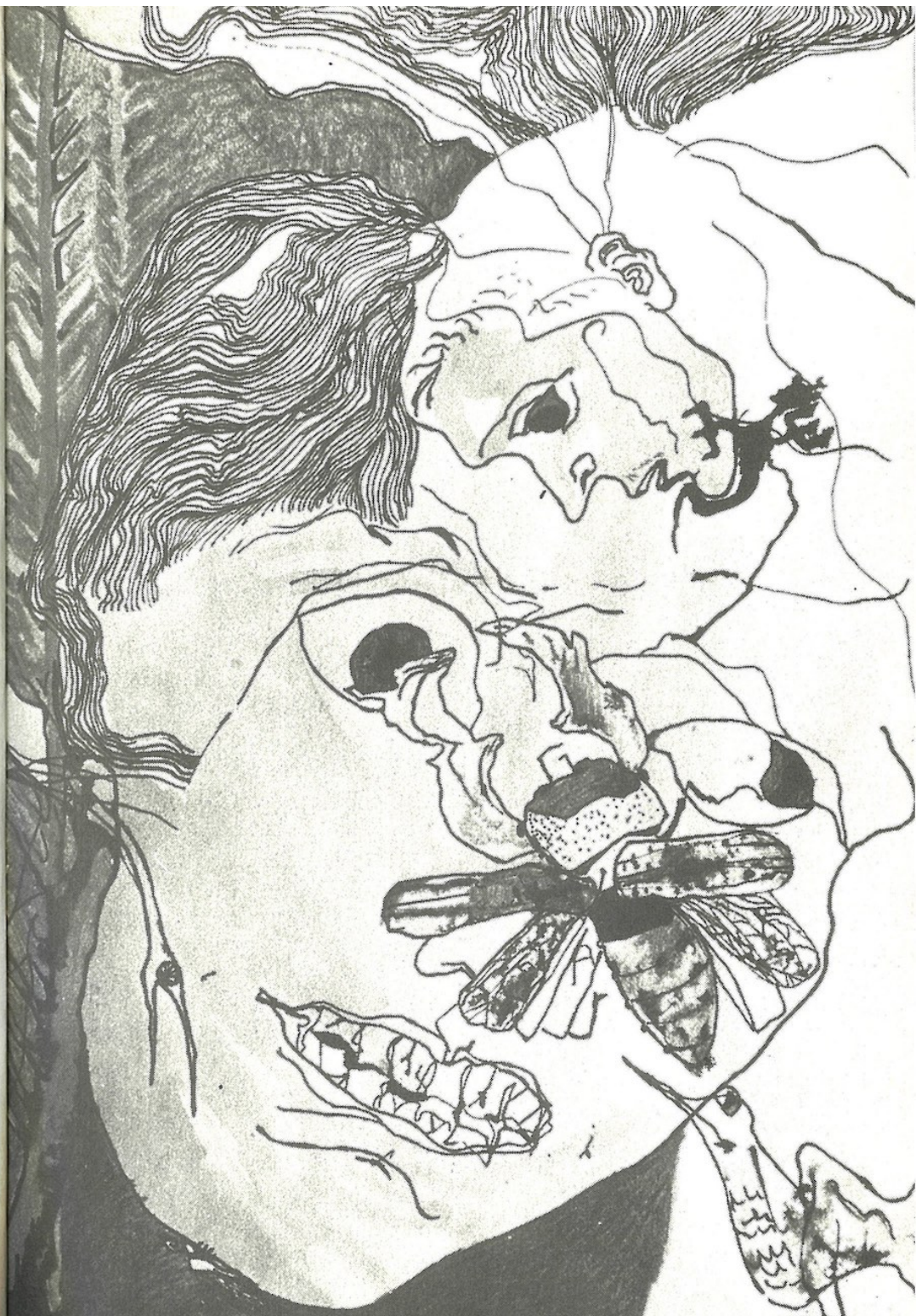
rágalmaknak a „Konsten-ügy” körül. Pedíghát a korábbiakból ismerhette volna már jobban a barátját – és ha nem is állt a támadók közé, a védelmére sem vállalkozott.

A háború első ószén ugyan a kényyszerből hazaérkező Szittyát *Milotay István Új Nemzedé-* kéhez minden bizonnyal az öt év előtti társ ajánlotta be, hiszen az ekkor még radikális szellemű, és a két tábor között lavírozó folyóiratnál Kassák már a nyár óta rendszeresen megjelent. Novellával (*Családi körben*), politikai értékű eszmefuttatásokkal és beszámolókkal (*A szocialisták és a világháború; Az orosz forradalom lehetősége; Egy új francia forradalom perspektívájában; A háború értéke nálunk és – náluk; Antwerpen*) és versekkel (*Marsisten nyája; Harangok éneke*) mutatkozik be előbb, majd az *Egy csavargó noteszkönyvéből* című, két részben közzétett emlékezéssel utóbb (1914. november). Számunkra ez a visszatekintés nyújthat nem kevés nóvumot.

Az 1914. november 15-i számban Szittyá Emil első itteni írása (*A német háborús irodalom*) is megjelent. A hetilapba Kassák *A Tett* indulásáig (1915. november 1.) rendszeresen jelentkezik, Szittyá pedig egy vitriolos leleplező sorozat (*Komolytalanságok a háborúban*) harmadik része után, 1917 szeptemberében szakítja meg az itteni rendszeres megjelenést. Mindkettőjük, de különösen Szittyá itt olvasható írásai megérdemelnének egy külön felfedezést, Kassák itteni munkássága meg is történt nemrégiben (*Andrási Gábor: A fiatal Kassák a szocializmusról – Literatura*, 1979. 4. sz.), igaz, a „noteszkönyv” nélkül – ez tehát ránk maradt.

Szittyá a tájékozottabb és a tisztábban látó kettejük közül. Ugyanakkor kiélezett stílusa szokatlan a korabeli hazai újságírás horizontján. Itt és az egyidejű más lapokban (*A Cél, Magyar Figyelő, Arcok és Álarcok, Pesti Futár, Pesti Tükör, Vágóhíd, Politika, Független Magyarország* és mások) rendszeresen meg-megjelenő írásai a maguk sajátos aspektusával, hegyezett stílusával nem kevés ellenkezést váltanak ki – engesztelhetetlen ellenlábask táborát teremtik meg a visszacsapásra kész pályatársak között. Különösképpen a „Szittyá-ellenes egységfront” meglepő. A külhoni kapcsolataival rendre dicsekvő világfi – kevesen hittek neki az olvasók, még kevesebben a kávéházi asztalok mellett hallgatók közül – zavaros utazásai, állandó jólértesültsége, a háborún „kivülálló” volta ebben a milióban még inkább élesztgették a gyanút, amelynek utóbb az áldozata lett. Hazáját 1919 első napjaiban hagyta végleg el.

A befejező részt következő számunkban közöljük.

nelmi anyag hatására is. Hiszen tudós íróként jól tudja, hogy regénytörténetének kilencven éve alatt megannyi prekonceptió torzította a múlt képét, s gátolta egyáltalán a megismerést. Nem kell tehát mást tennie, mint felmutatnia Erdély népének életét, s a ráismerés helyett máris a felfedezés izalmát keltheti életre olvasójában. Mert vajon mit őriz az átlagos történelmi tudat például Tisza István erdélyi reformterveiből, vagy a román hadsereg 1916-os erdélyi betörésének eseménytörténetéből, amelyben a sors megismételtette a regény tragikus nyitányát? Lehetséges, hogy egy megalapozott történelmi tudású jövő nemzedék már csak a ráismerés örömeit leli a *Vízaknai csaták* gazdag epizódjaiban és esszébetéteiben. De vajon van-e egyáltalán mű, amelynek hatása és jelentése független lenne a befogadó tudattartalmaitól, s a változó korok dialógusaitól. Cseres Tibor az „itt és most” feladatának vetette alá valamennyi írói készségét, de így sem vált személytelen történésszé, hiszen hatalmas és friss anyagán örökké átizzik a kutató szenvedélye, az oknyomozó izgalma s a titkokra és tragédiákra magyarázatot kereső elme fegyelme és felelőssége.

Mindez művében egyidejűleg regényműfaji értékek és sajátosságok forrása is. A *Vízaknai csaták* ugyanis nem csupán történelmi rekonstrukció, hanem történelmi kinagyítás is, amelyben elevenen mutatkoznak meg a messziről elvontnak látszó összefüggések. S ez a kinagyító technika teszi lehetővé a történelemtudományi anyag összekapcsolását azzal az egyéni és elementáris élettel, amely a nemzetek és országok történetének is egyik dimenziója és mikrokozmosza. A *Vízaknai csatákban* a regényi anyag egy családtörténettel azonos. Ebben a műben Cseres Tibor nemcsak Erdély történelmét tekinti át, hanem a Moldován családét is. Ebben a családtörténetben a klasszikus módszert követi: határhelyzetben lévő hősöket választ, akik magyar anya és román apa gyermekeként eleve kettős kötöttségűek, és személyes sorukban élhetik át a történelmi tragédiát. De a Moldovánokat tudati világuk is képessé teszi a történelem személyes reflektálására. A főhős az ortodox érsek-metropolita jogi tanácsadója és politikai megbízottja. Egyik testvére a nagy-román gondolat híve, nővére a bukaresti királynő udvarhölgye, húga magyar katonatiszt felesége, unokaöccse román királyi diplomata, sógora bukaresti miniszter stb. Az ő életük eseményei azonban nem csupán alkalmak a történelem regényesítésére: ők egyéniségek is, akik erényeikkel és esendőségeikkel s gondolataikkal és szenvedélyeikkel a politika, az eszmék s a nemzeti tervek televényét alkotják. Sőt az író ebben a magánéleti szférában a létproblémákat is képes felvillantani, midőn megjeleníti a halált, mint a történelmi és az individuális élet közös nevezőjét.

Persze a mégoly nyitott helyzetű regényhősök sem képesek az élet különböző dimenzióinak együttes megjelenítésére, ha történetük nem találja meg a maga érvényes szerkezetét. Tudjuk, hogy Cseres Tibor a *Hideg napok* óta – hangos regényforradalmári nyilatkozatok nélkül – folyamatosan lazítja a lekerétkítő fikciót, s a dokumentarizmust teszi regényformájának meghatározójává. A *Vízaknai csaták* is tele van dokumentumokkal és áldokumentumokkal, azaz okmányokkal, hiteles tudományos szövegekkel és rekonstrukciókkal, amelyek éles vágásokkal illeszkednek egymáshoz. Cseres Tibor oly fölényesen lépi át a regényi előadásmód konvencióit, hogy az időrend felbolygatására is vállalkozhat. Történelmi és családtörténelmi anyagait olyan koordináta-vonalak kereszteződési pontjain helyezi el, amelyeket egy-egy évszám, egy-egy alak, vagy egy-egy motívum jelez; s az időrendben szabadon bolyonghat, ahogy az összefüggéskeresés éppen kívánja. Mert az összefüggéskeresés és a nyomozás elszántsága hitelesíti mindenek előtt a dokumentarista montázs-szerkezetet. Amely szerkezet éppen töredezettségével és időrendet felbolygató tulajdonságával fejezi ki, hogy az író a történelmi igazságot nem a történelmi gondolkodás valamelyik pontján véli megtalálhatónak, hanem érdekek, indulatok és eszmék, s egyének és korok dialógusában. Ezért a regény jelentése sem csupán azt sugallja, hogy Erdély történelmét talán az autonómia – a svájci eszme megvalósítása – vezethette volna nyugvópontra: elsősorban a benne rejlő igazságkeresés etikája teszi huszadikszázadvegi magyar regénnyé.

BODRI FERENC

„Az út, amin haladtunk, alámerült...”

II., befejező rész

De ezúttal inkább a közös csavargásról folytatódna tovább e beszámoló. Elsőként Kassák *„útirajzával”*, amely az első híradás a vándorlásról a *Független Magyarországnak* (utóbb a *Renaissance*-nak) küldött, ezekben meg is jelent versek után.

Így hát a személyes jellegű levelek gyér számú intimítasai mellett az exodus idejéről az 1914 novemberében megjelent – utóbb egy kissé elfelejtett – nyomtatott beszámoló adhat tájékoztatást az eposz és a nagyregény előtt. Az élmények hőfoka ebben az írásban méginkább eleven, kevésbé hullámzó és kevésbé jegyzi a megírás idejét. Kevésbé megkomponált és nem tűnik megfontoltnak. A későbbi változó hangulatok ekkor még kevésbé irányítják a vonzásokat és választásokat – az élmény a maga egykorú frissességében jelentkezik. Hasonlóképpen az ítéletek.

A beszámoló, Németországot és Franciaországot bemutatva, a legnagyobb részben a valóságos csavargóeletről szól.

...*Néhány évvel ezelőtt, amikor az új magyar irodalom Párizs dicsőítését emelte minden egyéb mondanivalója fölé, nyolcvan fillérel a zsebemben én is elindultam a modern Babilont látni. Kevés meggondolással, csupán az általános láz hatása alatt, gyalogszerrel indultam el Magyar- és Németországon keresztül Franciaország szívébe, a magyar vágyak ekkori netovábbjába. Sok fiatalos rajongást cepeltem a batyumban, de mire célba értem, mindezt elfogyasztotta a szegénységem, és helyette a monumentális életszépségből Párizs sem adott semmit. Néhány okosan szép és kiábrándítóan keserű feljegyzésem maradt meg az útról, s most ezekből a majdnem elfeledett időkben egy csavargó objektív szemüvegén át látott társadalmi rajzát szeretném adni a két élethalálharcot vívó államnak. S mint a sok rossz és kevésbé rossz tegnapi képe az eszemben elrendeződött, a kedvesebb visszaemlékezés Németországa...*” – kezdődik az egykorú beszámoló.

Kassák szól arról, milyen patriarchális és szinte középkori keletű szokás Németföldön a világ ilyforma megismerése, a német városokban és falvakban mennyire szívesen fogadják a csavargókat szinte mindenfelé. Igaz, ez főként a bajor vidékre vonatkozik, a poroszok világa más, de erről a későbbi emlékezősekből majd bővebben értesülhetünk.

Az 1914-es leírásban valamiféle *„csavargó-szociográfiát”* olvashatunk: kik és miért zárandokolnak, mely nációk fiai és minő vallásúak vándorolnak rendre a végtelen német utakon. Németország „polgári szociálmussal átítatott birodalom” az ekkori Kassák hite szerint, – és ez a „polgári szociálmussal”, a békés tolerancia megmutatkozik a csavargók eltűrésében és istápolásában. Szemben a franciák csökött zárkózottságával és mogorva nacionalizmusával, akik személylenül elrekeszik a kapukat az utak vándorai elől. ...*S bár tudott dolog* – folytatja Kassák a személyes emléké beszámolót –, *hogy Németország erősen rendőrállam, semmi intézkedés nem történik a mesterlegények hónapokig, sokszor évekig tartó csavargása ellen...*” Az aacheni városházán cellák, másutt menhelyek és ingyenes nép-

konyhák állnak rendelkezésre, Bajorország kis településein pedig a polgárok leteszik heti csekélyke donációikat, hogy a be-betevőd idegeneknek legyen miből megebédelniük. Másutt a városi vámkat szánják erre az alapra, szívesen segítve a vándorokon. Hiszen „a kalandos vágy nem rúgó a zülléshez... a vándorlegények, sőt a vándorleányok előtt” a világ mutatkozik, a hátizsákokban a fehérnemű mellett nem ritkán Goethe- és Schiller-kötet lapul. Németország megszépül itt: ekkor még szinte egy óriási családnak tűnik a pár év előtti éhező vándor előtt.

„...A francia vidék tudatlanul magába roskadt és a dühöngésig idegengyűlölő... a francia paraszt szemében gyilkos szálla a jámbor idegen...” És minden településnek megvannak a saját „nemzeti koldusai”. „...A csavargó utálja a leüledett polgárt, viszont az fél tőle, mint olyan valakitől, aki a lányára áhítozik, és tüzes csóvával somfordál a háza körül...” Errefelé a „zsidó kasszák” az egyedüli felkaroló mentősvárak az idegen vándorlók számára.

„...Ami művészeti és irodalmi unikumot a francia égisz alatt kap a világ, annak a szó szoros értelmében vett országhoz semmi köze. A francia gloire egyedül Párizs, itt álmódják meg az új művészetet, itt harcolják végig a forradalmakat, külön az országtól, amelynek fővárosa annyira külön életet él, hogy bátran 'Párizs-országnak' lehetne nevezni... Az igaz, hogy a francia gyerek 13 éves koráig praktikusabb és nyílt eszűbb minden más gyereknél, de ezen a koron túl, mintha valami sötét hatalomra fogta volna marokra az eszét, a gondolatai megállnak és éppen olyan szűk látkörű, fanatikus bugris lesz, mint az apja, nagyapja...” – hangzik a sommás vélemény.

A két héttel későbbi folytatás a két ország nagyvárosainak életét kívánja bemutatni az olvasók előtt. Ebben a részben esik több szó a vándorok világnézetéről és meggyőződéséről, így a belgiumi eseményekről is. A bebörtönzésről és a Brüsszelből való kitoloncolásról, majd az oda-vissza toloncolgatásnak az életrajzi regényben oly elevenül megírt pillanatairól. És ebbe a pár soros felvillanásba illeszkedik Kassáknak Gentből („Gandoudi”) október 3-án Kis Károlyhoz írt levele:

„Szervusz Károly! – ne haragudj, hogy oly soká nem írtam, de így voltam nemcsak veled: mindenkivel. Kegyetlenül sok kellemetlenségen kellett rövid idő alatt keresztülmennem, amelyek mondhatom, nagyon megviseltek. Anarkista mozgalom végett egy tiltott gyűlés alkalmával rajtunk ütött a rendőrség. Lezártak minden kihallgatás nélkül. A börtön letelte után áttoloncoltak Poroszországba, ahol megint ki halgatás nélkül örökre kitiltottak. Így aztán két ország között evickélődöm már 3 hét óta. Ma éjjel érkeztem vissza Brüsszelbe, és hajnalban utazom kerülő úton Párizs felé. A lapot is csak úgy sebtiben írom egy Anarkista tanyán, éjjel 11 óra van. Kérlek, menj be a Jolánhoz, mond meg neki, hogy leveleit megkaptam s ne haragudjon, hogy még nem válaszoltam. Ennek is a föntiek az oka. A hazaküldött verseket ne vigye be a lapokhoz, csak a megjelenteket szerezz meg. Vojtinskitől egy könyvet vegyen meg és küldje minél előbb címemre. Ludvig Kassák – Páris Centrál posztrestzante. Küldjétek el az igazolványt és íratok sokat mind a ketten. Szervuszatok. Rögtön íratok mind a ketten én is válaszlok.”

Hasonlóképpen egy előző levél, amely még Brüsszelből keltezett, és amelyet Kassák „Nagy János Pálné” nevére (Jolán) az „Újszentjános Kórház Tüdőbeteg Osztályára” írt: „...nagy összeköttetésbe vagyok az itteni anarchistákkal, és itt küldök egy francia röpiratot, melyet elkoboztak – de vigyázz, hogy téged is fel ne izgasson valami kóros dolog elkövetésére...” Nos, a legényes gesztusnak csakhamar böjtje következett, a későbbi levél szerint.

A „noteszben” már a müncheni anarchistákkal való későbbi találkozásról számol be Kassák a belgiumi gyors kitoloncoltatás első kalandja után: „...Lementünk a dombról, de az első árokban megvártuk az éjszakát, aztán az állomáshoz lopakodtunk, s mivel pénzünk volt, az első vonattal visszazöktünk Poroszországba. De mint politikai bélyegeseknek száz szemmel vigyáznunk kellett magunkra. Mün-

chenben lélekzettünk föl először szabadon...” Tehát Münchenben ismét, a második aacheni tartózkodás után.

Úgy tűnik ebből, hogy egy kissé át kellene írunk a vándorlásnak a regényben megírt és utóbb „megszokott” útvonalát. Bár a figyelmesebb olvasás során a „városok rendje” már a regényben felborul. Tehát a brüsszeli (előbb az aacheni) kitiltás után újra csak Bajorország, és ebben München következik – a megidézett mondatok többese nyilván Szittyára vonatkozik. Az 1914-es emlékezésben nem kevés szó esik a müncheni anarchista körről, amelybe Kassákot nyilván a bennfentes Szittyta vezette be: „...Az anarchisták a Marien-platz körüli Sollervendéglőben tartják összejövetelüket, s vezetőjük az ismert nevű író, Erich Mühsam. Hetenkint egyszer szokott összejönni a társaság, ekkor beszél meg lapjuk, a Kain tartalmát, s némi taktikai részleteket a jövőre. Azt azonban senki se gondolja, hogy csak szó is esik a világfelforgatásról. Ez a veszedelmes nevet viselő csoport teljesen a külsőségekben éli ki magát, mint csintalan gyerekek, a rendőrség felügyelete alatt...”

Feltehetően a kiábrándult Szittyta véleménye kapott itt formát Kassák tolla nyomán, bár így is szinte már-már megható, amit az egykori német rendőrség toleranciájáról ír. A németek a „saját nyelvű anarchistaikat” csinján kezelik, erős kézzel csupán az idegeneket.

Majd a stuttgarti újabb epizód következik, ahol ismét „valami állandó kereseti forráshoz” szeretett volna jutni a két vándor, és ezért nem a Herbergben, hanem önálló szobában éltek, mint erről a későbbi emlékezésekben oly sok szó esik. Innen egy hét múlva utasították ki a szállóvendégeket, mert egy ágyban aludtak, és ez a rendőrség szemében szemérem elleni vétségnek számított – ez váltotta ki az ismételt kizsuppolást.

„...Aachenben... nekem és egy másiknak, akivel talán egy egész életre itt boro-nált össze a sors, még pénzért sem akartak ennyivalót adni...” – olvasható tovább a noteszkönyv lapjain. Az „összeboronálás” 1914 őszén tehát még „egy egész életre” szólt. Pozitív felhanggal azonban igencsak rövidke életű maradt.

Párizsról Kassák itt csupán mint a nemzetközi anarchizmus fészkeről ír – megkapóan és hitelesen.

„Emlékeim vergődnek, mint a véresre sebzett madarak...” – olvashatjuk az 1945-ös Csavargók című versben utóbb, és bizony megállapítható, hogy a „Szittyta-émlék” lett a leginkább véresre sebzett madár. „Köztem és Szittyta között mindaddig nem tudott egy mélyebb barátság kifejlődni...” – és ez a megállapítás a nagyregény 1925/26 táján írt egyik fejezetéből való. A korábbiak – a noteszkönyv és a levelek – mindennek erősen ellentmondanak. Aligha az emlék, inkább az emlékező változott.

Szittyta Emil valóságos neve a nyomtatott Kassák-műben először az eposz (2 × 2 – 1. évf. 1. sz. – 1922 október) gyönyörű képviselőjében, utóbb az Egy ember élete megfontoltabb és fontolkodóbb lapjain bukkan elő. A jellemrajz az eposzban dúsabb és éteribb – egyként mutatja Kassák csodálatát, emellett viszolygásait. De egyben azt a 12–13 esztendő roszdaréteget is, ami a honi tudatokban ekkorra már Szittyára tapadt. És Kassák, a fémmunkás nem távolította el a maga drótkéfével legalább e réteg felszínét. Tehette volna Bécsben, ellenszenve így személyes léptékűnek tekinthető.

A „de azért mégis itt értek bennem össze a görbe vonalak” „deazértmégise” végtére ugyancsak sokféle sejtést támaszt és takar – ezekből kellene végre tartó-sabb homokvárat építenünk.

Szittyta – Hugo Ball szerint – egy szatír nimbuszát hordozta glóriaként a feje körül – 1915-ben már „igazi kívülálló” tehát. „Születésével feltehetően nem a polgári törvénykönyvek által megformált sors látott napvilágot... a huszonévesek egy új grammatika felé sandítanak...” – vallja utóbb önmagáról a glóriás szatír. Kassák

tehát a stuttgarti menhelyen egy „új grammatikával” találkozott. Sorsfordítón, emberformálón és kivédhetetlenül. És élete végéig küszködött vele.

*„Gondoljátok meg
egy szegény mezővároska fia
se bú se bá elindult világga
hogya rendet teremtsen a látható és a
láthatatlan dolgok között
mivel semmit sem talált helyénvalónak...”*

(Kassák – 1959)

„...Több mint harminc éve annak, hogy én is mint rendes becsületes csavargó kint jártam az országutakon – írja Kassák a *Csavargók, alkotók* elején 1929-ben, tehát pontosan húsz évvel az emlékeit követően –, akkor még rendes és becsületes voltam az ő értelmükben, és eszembe se jutott volna, hogy igazat adjak a pelyhes ágyban puhuló, és vacak fűszerei és vásznai között gyöttrődő, spekuláló nyárspolgárnak ... a szabadság hőskora volt ez számomra...”

De ebben a „kamaszhőskorban”, a szinte gyermeken értelmezett szabadság fénytelen világában „új útítársam akadt: Szittyta Emil – olvashatjuk *Az izmusok története* lapjain –, pesti gyerek és edzett világcsavargó. Úgy úszott az idegen tájakban, mint a hal a vízben, gyöngye testét majd szétvetették a folytonos belső izgalmak. Ő is írónak készült, s végeszakadatlanok voltak lelkesült és nemegyszer hőbortos vitáink...” A *Csavargások* könyvében kissé teátrálisabban kezdődik az ismerkedés. A stuttgarti azyiban „egy rosszul borotvált, nagy hajú, művésznyak-kendős emberke” bukkán elő. „...Szúrósan nézett rám, a száját összehúzta, mintha affektált volna... Szittyta vagyok, Szittyta Emil!”

A leginkább egy ágaskodó sündisznóra emlékeztető emberke a mindenképpen ügyetlen és szemérmes, a „szabadság hőskorát” kereső, egyben kezdő vagabundus honfitársak számára az első pillanattól apostollá emelkedett. Gödrös, aki levelében először ad hírt arról a találkozásról, betegen és végképp csalódottan adja fel a további utat és reményt. Stuttgartból hamarosan haza is kerül. Bár Kassák leírásaiban a találkozónál Gödrös már nincs jelen. A „tanú eltávozását”, Gödrös jelenléteit drákói és egybehangzó szigorral tiltja a feszesre komponált regényszerkezet, akár az eposz törvénye is. Évoé zeng *A ló meghal a madarak kirepülnek* áradó soraiból:

*„én komolyan hittem hogy lehet belőle vala
ki
Nagyon különösen voltak megkoszosodva a fülei...”*

A különös Szittyta tehát átveszi itt a korábbi irányítótól, Kassáktól a vezetést. Július 11-től december 11-ig az ő kapcsolatai, érdeklődése és lépésritmusa adják a vándorlás lényegét. Kemény és gazdag öt hónap következik, sorsváltó élményekkel teli. A bűvkörből utóbb Kassák nehezen szabadul. Később már feladja Afrikát és megunja a további éhezést – telítődött mindennel, ami a hazatéréshez elég. Közben nem kevés kultúrával és izléssel is. Ekkor már aligha adna fel giccslapot. Hiszen „költővé érett – megválthatatlanul” egy 15 év utáni vallomása szerint.

A brüsszeli *Maison du People*-ben, a II. Internacionálé irodái alatt Kassák a sokféle irányzatú és szervezett nemzetközi munkásmozgalommal találkozott. Szociáldemokratákkal és szindikalistákkal, kommunistákkal, anarchistákkal és anarchoszindikalistákkal (stb.) – a munkásosztály és a világ megváltására készülő

bábéli fogalom- és nyelvzavarral az otthoni szelídebb mozgolódások, a szociáldemokrácia és a szakszervezeti munka, a Szentkirályi utcai anarchisták után. Otthon a hozzá hasonló magyar elvbarátok, itt és majd Párizsban legfőként oroszok és kegyetlen edzésben megacélosodott kelet-európaiak ülnek gyalultatlan eszméikkel a gyalultatlan asztalok körül. Az itt szerzett élmények világnézetté, novellákká és versekké oldódnak utóbb.

„...nem voltam egészen az ő fajtájukból való – írja a *Csavargók, alkotók* lapjain –. Hónapokig úgy láttam, hogy egy vagyok velük, s aztán minden további nélkül kiléptem a sorból. Az elmúlt esztendő csak egyik, soha el nem felejtendő epizódja maradt életemnek...”

„Kétségtelenül sokat tanultam vitáikból, de nem lettem anarchista – emlékezik másutt –, az ő útjuk engem a marxi szocializmushoz vezetett vissza... Szittyta jobban az ő emberük volt...” – szól a záradék, de ebből az összetett élményzuhatagból született Kassák „szubjektív és objektív történelme” a nagyregényben és az eposzban, hasonlóképpen a csavargók világról formált írásokban és versekben a későbbi „lehhiggadás” idején (*Dávid, az anarchista, Egy felejtetetlen cimborá, Csavargók világkongresszusa, Csavargók, alkotók, Csavargók* című vers, 1943. stb.). Kropotkin és Elisée Reclus torlódtak itt a marxi gondolatok körül a munkanélküliség és a száműzöttség kényszeréből, vagy éppen a korszerű világlátás igényéből ide sodródott fiatal magyar előtt. „Nekem versek és hadzsura erdők kezdtek nőni a fejemben...” – írja az emlékező utóbb, de ez a jelentős politikai iskola, az itt töltött néhány nap feldúsult világlátása örökre emlékezetes marad. Még avval a kegyetlen eredménnyel is, hogy egy forró és tisztító erejű anarchista gyűlés után a kegyetlen hivatal a kietlen sorsú vándorokat 12 napi tolonchással jutalmazta, majd kiutasítással véglegesen.

A (kétszeri?) brüsszeli tartózkodás során a korábbi magáncsavargó „emberek és elvtársak közé kerül”, hosszú és lelkendező leveleket ír a barátainak és Jolánnak („mostani életemről, részletesen az új dolgokról...”), közben egyre teltebb eszmékkel „súlyozott” verseket is. Jolán „leveleiből kitűnt, hogy ő is hozzám hasonlóan vélekedik” – állapítja meg utóbb a poste restante címzett.

A fiatal magyar nyomdász életes alakja, „az orosz tovaris beszéde”, majd az oda-vissza toloncolgatás, közben Szittyta elveszett súlyos hátizsákja, a belga-német, majd a belga-francia határ körüli események igencsak megsűrítve, de elevenül jelennek meg az eposzban, majd a nagyregényben egy évtized után, bár kissé visszafogottan a megírás idejére, a megírhatóság körülményeire is pillantgatón. De minden szordínó nélkül az itteni művészeti élmények, e „második nagy szellemi inkarnáció”, hiszen az első egyértelműen politikai.

„...Szittyta már keresztül-kasul ismerte Brüsszelt, elvitt a múzeumba, templomokba, megmutatta a világhírű pisáló szobrot... s így jutottam általában közelebb a művészetekhez...” – olvassuk a *Csavargók* könyvében az elismerő felfedezést. A legnagyobb élmény itt és ekkor C. E. Meunier művészete. „...Nagyon az én gondolataimat és vágyaimat megtestesítő művésznek tartottam..., egyetlen munkájában sem láttam a panaszt, a szegénység kétségbeesését, – a nyers, a maga felszabadításán dolgozó erő volt itt jelen kőben és ércben. Kinyílt előttem a látóhatár, boldog voltam, s tele nagy munkára készülődéssel...” A Meunier-emlékkiállítás után utóbb és ugyanitt az *Auguste Rodin* retrospektív valóságos és szellemi odüsszeiája következett. Rodin „még közelebb férközött” Kassákhöz, hiszen „frissebb és ingerlőbb nyelven beszélt”.

Meunier és Rodin „szocialista művészete”, a bennük rejtőzködve is fellelhető „egészséges teremtő erő” a minden új számára nyitott fiatal csavargó számára valóban katartikus felismeréseket hozott. „...Benne voltam a művészet világában, és élni tudtam benne olyan intenzíven, hogy alig maradt időm és nyelvem a világ többi dolgai részére. Nem mint szocialista, hanem mint egyetemes ember fogtam

föl és szerettem a művészetet, s valószínűleg ezért hatott rám annyira visszataszítóan a harmadik kiállítás, amit Brüsszelben láttam...”

Nos, az „egyetemes ember” harmadik látogatása a Wiertz-múzeumban volt, és az eddigiektől eltérő felfedezéseket hozott.

És bár a még 1865-ben meghalt *Antoine Joseph Wiertz* monumentális, egy kissé „korai expresszionista” festészetét Szittyta „*anarchista piktúrának*” könyveli el (a festő „nem ér rá esztétikai piktúrát csinálni...” – hirdeti), a gyűjtemény Kassák számára „förtelmesnek” mutatkozik. Szittyta szerint „senki komoly embernek nem lehet célja, hogy szép képeket produkáljon. A festészet csakúgy, mint az irodalom, csakúgy, mint az utcasöpítés, arra való, hogy elősegítse az emberek jobbletét. Minden csak eszköz ennek a célnak érdekében... Minden ember a maga módján a társadalom szolgálja...” – a cicerone alapfokú anarchoszocializmusa szellemében. „...A hús-emberek nagyon is érzik testi mivoltukat és földi jelenlétüket. A szociális problémákat csak az anarchizmussal lehet legyőzni – ezért kacérkodnak a művészek, mint csaknem mindenütt, Belgiumban is az anarchizmussal...” – a *Kuriositáten-Kabinett* erről az emlékről szóló fejezete szerint.

Szittyta nézeteivel a szépség iránt ezekben a katarikus pillanatokban fogékony-nyá lett Kassák az emlékezete hajóján vitába száll. Elgondolkodtatóak összehasonlító mondatai Meunier és Rodin művészete között, a köztük szikrázó eleven vita a *Gondolkodó* és a *Calais-i polgárok*, illetve a *Balzac-portré* körül. Ez utóbbi Kassák számára sokáig összehasonlítási alap maradt a később látottak mellett: „*jobbna találtam a görögök szobrainál is...*” – emlékezik. Végül a Szittyával folytatott vitákra később már kissé ironikusan tekint: „... Emlékszem rá, ilyesmit hallottam annak idején Krausz bácsitól...” – zárul az utóbb már gunyoros összevetés. Az *izmusok történetében* (1956–57) érettebb, őszintébb és indulatok nélküli megállapítás olvasható:

„...Bolondjai lettünk a hatalmas katedrálisoknak, a falusi kis kápolnáknak, temetőknak, múzeumoknak, könyvtáraknak, vásárcsarnokoknak. Úgy ittam magamba a felfedezett szépségeket, mint az alkoholista a fájdalomt okozó és mégis kívánatos szeszeket. Ezekben a végtelen utakon nemcsak a természet csodáival, de az emberi alkotás számtalan remekművével is megismerkedtem. Kitértem a látókörom, és gyűltek bennem a friss benyomások százai. Piszkos papírlapokra firkáltam feljegyzéseimet a metropolisokról, iparvárosokról, épületekről, freskókról, kovácsolt vasrácsokról, minden nagyszerűről, ami a szemem elé került... Mint megmunkálatlan fatuskó érkeztem ide, és néhány hónap alatt megcsiszolódtam, érdeklődővé lettem a világ dolgai, az emberi alkotások iránt...” – vallja közel fél évszázad távolából a kiérelt és letisztult emlékező. És aligha vitatta már ebben a szellemi folyamatban az egykori útítás úttörő érdemeit.

A brüsszeli áhított és kéretlen szabadegyetemek után – ez utóbbin érte a rendőrség „kollégiumait” – hősünk felajzva és meg-megújuló erővel lépked „Szittyta sötét és komor alakja mellett, mint a fiatal menyasszony, aki esküvőjére indul” Antwerpenen és Genten át „a francia nővel és virággal áldott Párizs felé...” Antwerpen hadi jelentőségéről majd a város német ostroma idejében az *Új Nemzet*dékbe (1914. október 1.) Kassák szinte személyes élményű, egyben politikai és történelmi tájékozottsággal telített beszámolót ír – az öt esztendővel korábbi emlékek ott bujkálnak a sorok mögött. A több ízben említett tengert is e tájon láthatta, ezen az úton. Gentből pedig október 3-án Kis Károlynak levelet ír, fontos és pontos beszámolót.

Így végre feltehetően Roubaix–Lille irányában léphették át az ismételt odavisszatoloncolgatások és kényszerpihenők, az erőt és pénzt gyűjtő tárgyi és szellemi töltkezések után, Brüsszel–Aachen–München, majd München–Frankfurt-am-Main–Aachen útvonalon a német–belga, majd végre a belga–francia határt. Vagy Frankfurt-am-Maintól Karlsruhe–Strasbourg–Colmar útvonalon közvetlenül a né-

met–francia határt, bár ez aligha valószínűsíthető. Csupán a Grünwald-élmény adhat némely gyanút, de Grünwald-képek Karlsruheban is láthatók.

És mindenképpen meggazdagodik nemcsak tapasztalatokban, de anyagiakban és kapcsolatokban is a második müncheni tartózkodás során. Megsegítették Szittytát az itteni régi jóbarátok, Erich Mühsam és köre, mindazok, akikkel latt és korábban Asconában már több ízben együtt volt és találkozott. És Kassák Ijós „München-élménye” is teljesebb lett az *Egy csavargó noteszkönyvéből* lapjain, mint amennyi a Gödrössel folytatott út elején, így a regényben olvasható. Bár igencsak hiányzik a zárolt levélananyag, de ez a korai emlékezés e töredékes nyomozati rekonstrukcióhoz mégiscsak perdöntően hozzásegít.

Igaz, végtére a regény is árulkodik. A Frankfurt-am-Main felé vezető út egyik stációjánál, a „*templomjárások kezdetén*” Szittyta „*könyvekről, képekről és furcsa élettapasztalatairól prédikált, és nagyon hálás volt nekem, hogy meghallgattam...*” – a húsz évvel későbbi emlékezés szerint. A kapcsolat felhőtlen még, és mindegyre mélyülőbb. „...*Én a lelkemnek élek* – vallja Szittyta ekkor –, *s szeretem a tiszta, szép dolgokat...*” Nos, ez a szerelem ekkor és ezen az úton plántálódhatott át Kassákba is, ezekben a hetekben nyílt meg Szittyta egyszemélyes magánegyeteme. És Kassák ekkor még eminens hallgatónak mutatkozott.

A „Krisztus-képek” üldözésében a Grünwald-korpuszok Szittyta számára jeles stációk voltak – az ő vagabundus igénye szabhatta meg oly cikkcakkosan az útvonalat. És Grünwald halott Krisztusai Karlsruheban (Colmarban?) láthatók, Kassák előtt is megtéve a maguk elementáris hatásait: „...*Tulajdonképpen ekkor fogtam föl néhány előttem eddig ismeretlen értékét a festészetnek. Az olтарок klasszikus képek utánzatai álltak, s két Grünwald Krisztus-kompozíció, melyek nagyon megtetszettek nekem. Itt vettem észre az eddig látott képek között fönnálló értékkülönbségeket. Eddig például, ha egy kép a halott Krisztust ábrázolta, minden emóció nélkül elfogadtam a festő állítását, s elfogadtam azt, hogy a vászonra fölkenet festékcsozó valóban a halott Krisztust ábrázolja. Szóval minden további nélkül tudomásul vettem azt, ami a képen látszani látszott. Grünwald megfeszített Krisztusa azonban élménnyé vált. Fölsarjadt érzéseimnek nem tudtam volna kifejező formát adni, de tudatom mélyén, valahol egész bizonytalanul éreztem, Grünwald halott Krisztusa él, ez a kép nem az értelemhez, hanem egész kozmikus életemhez szól. Szittyának megemlítem ezt az érzésemet, el volt ragadtatva az észrevételemtől, és sokáig komolyan vitatkoztunk művészeti kérdésekről. Az ilyen beszélgetések alkalmával mindig nagy biztonságérzés lobogott bennem, éreztem, ezen a ponton vagyok leginkább önmagamnál, inspirálódtam és dolgozni kezdtem, mint akiben kivirágoznak az elnyomott erők... repülni tudtam, szinte testetlenül...*”

A „Lucifer–Szittyta” a brüsszeli, majd és főként az ismételt müncheni napokban, de legkivált e tájon, „*a Frankfurt-am-Main felé vezető úton*” új élettérzéseket és ezen a szálon új világokat és virágokat nyitott meg társa előtt. Ez az odüsszeia Kassák–Saulusnak a maga „damaszkuszi útja” lett vitathatatlanul.

És ez a katarzis kitart egészen Párizsig. Itt repedezik meg aztán az eddig sima és töretlen útburkolat, a megszépült horizont kárpítja a „beérkezett vándorok” előtt.

„...*Nyerített, sírt és ugatott Párizs...*” számukra is, bár erősen őszül, lassan hidegre vált már az úton még oly erős színekkel melengető őszutó. A múzeumokban melegednek a tiszta és még az életet is más színekben megvilágító párizsi első reggel után.

„*Vége Párizs. Az első benyomás: csúnya, öreg város, szemérmetlen és furcsán rejtőzködő, csak hosszabb ismerkedés után mutatja fel örök fiatalsága bájait. Magamba fogadtam mindazt, amit adni tudott nekem. És sok mindent fogadtam magamba, mert nem az az ember voltam már, aki néhány hónappal azelőtt Buda-*

pestről elindult. Naphosszat kószáltam és verseket írtam, egyiket a másik után. Ahogyan változtam emberségemben, úgy változtak meg írásaim is. Hol voltam már Csizmadia Sándortól, akit nem is olyan régen nagyra tartottam, és szerettem volna hozzá hasonló költővé fejlődni. Igaz, hogy az ő közeléből már Ady is elsodort, de neki is már csak annyi köszönettel tartoztam, hogy felkeltette bennem a Párizs utáni vágyakozást...

Az exodus tehát itt már egy új kultúráért, a szociális mozgalmak és a klasszikus műveltség, egyben a modernség szintézisének kereséséért folytatódott tovább Kassákban az első csalódások, majd az első szédülések és zuhanások, üdviválgások után. „Egy új arcú ember kibontakozásáért” a későbbi felismerés szerint. „Kassák személyében egy olyan osztály, a munkásság képviselője jutott Párizsba, amelyet elzárak a kultúrától, a klasszikus kultúrától is” – írja Vadas József, de Kassák tette bizonyíték lehet arra is, hogy ez az elzárás csak időleges és módfelett egyoldalú lehet, hiszen ha erős az igény, el lehet érni a forrást akár gyalogosan is. Kassák tette, léte és műve példa lehet arra is, hogy ez a kultúra megnyílhasson a nyitott szemmel érkező előtt. És Kassák a korábban hasonló módon megszerzett, a vándorlás során a látnivalóktól és Szittyától felvértezett, új igényei szellemében lép Párizs ege alá, él is az itt láthatók lehetőségeivel. Sokat és sokfélélt tapasztalt a maga szegénységének korlátai között, gazdagon használta ki az itt töltött pár hetet. Állíthatjuk ezt még abban a tudatban is, hogy már-már nyilvánvaló: néhány későbbi élményt erre az időre kontaminált, szándékai ellenére talán.

...Most hallottam először Guillaume Apollinaire-ről, Pablo Picassóról, Henri Rousseau-ról. Apollinaire égis magasztalt verseihez nem tudtam hozzáférközni, de amit hallottam rólok, az is elég volt, hogy felzaklasson, hogy letérjek a járt utakról, s mint a vak, elinduljak, mit tudom én, merre, hová. Hátat fordítottam tegnapi magamnak valami ismeretlenért, amiben látatlanul is hittem. Picasso képeit egy műkereskedés külön szobájában (nem termében) láttam, Rousseau két képével pedig valami üzlethelyiség kirakatában találkoztam. Sokat beszélhetnék arról, hogy az igazi művészet milyen hatással tud lenni a műnagyszerűségét felfogni képes, elfogulatlan lélekre. Éreztem, hogy percek alatt más emberré lettem, következésképpen kezdtem hinni a magam zöldülő kis tehetségében is...” – olvasható Az izmusok története lapjain.

...Az impresszionisták képeit felületesnek találtam, a görög szobrok hidegek voltak, mintha jégből lettem volna öntve...” – hangzott az első emlékezés. A milói Vénusz „legnagyobb hibája, hogy úgy néz ki, mintha asszony volna, és mégse asszony...” – állítja már utóbb (Szittyát idézve?) a konstruktivizmus bécsi–magyar atyamestere.

Az Őnarckép – háttérrel lapjain Kassák (1960) erre az élményre már-már csillagtávolból emlékszik: „...1909-ben két kis szobából álló párizsi galériában láttam az első kubista festményeket, s ugyanebben az esztendőben Rousseau két művét egy festékkereskedés kirakatában. Első alkalommal se tiltakozást, se csodálatot nem váltottak ki belőlem ezek a semmi eddig látotthoz nem hasonlítható alkotások. Mintha idegen égitestre kerültem volna, titkokra bukkantam, amik egyelőre megfejtethetetlennek látszottak előttem. Értelemmel meg nem magyarázhatók, de érzéseimben mégsem egész idegenek. Nem voltam a művészet tudós szakértője, de avitt dogmákkal tele nem töltött énemben volt annyi üres hely, hogy némi töprengések, vizsgáldóságok után magamba fogadhattam, ha valami újjal találkoztam a világban...”

Az emlékek és élmények elmosódnak, majd egybemosódnak a több ízben megírt emlékezések lapjain, de Kassákkal és körötte, benne és általa történt nem kevés utóbb, hogy szándékolatlanul lássuk a keveredést. Az egyazon emlék öt változatában ez a változatosság pontosan nyomon követhető.

Szittyával különben Párizsban is állandó vitákban, ellenkezésben és lassan-

lassan már kényszerű összeforrottságban él. Tehát az impresszionisták alig, a görög szobrok szinte sehogy sem tetszettek Kassáknak, de Giotto és Cimabue művei maradéktalanul; hiszen „az ő festményeik alig hasonlítanak az élet valamely egyéb reális dolgához, és mégis a legszebb képek, amiket eddig láttam...” – állítja a Louvre-ban a Krisztus-képek gyalogos gyorstanfolyamán edződött, és valójában ugyancsak peripatetice nevelődött látogató.

„Kassák Ady Párizsát kereste, és azt nem találta meg...” – írja remek Kassák-montázsában Ferenczi László, de Párizsban már aligha lehetett Kassáknak Ady az ideálja. A látottak és Szittyá szabadegyeteme erősen megnyírbálhatták a Kassákban élő Ady-hatást. Mindketten változtak, olykor kölcsönhatásban a csavargás során. És bár Kassák utóbb „egyszerre határolja el magát Szittyától és Adytól” – folytatja Ferenczi a feltételezést –, általánosabban szólva a csavargóktól és a polgári, pontosabban nem autodidakta művésztől...”, ez csak annyiban építhető egy Kassák-fejlődésrajzba, ha Szittyát kizárólagosan csavargónak látjuk, holott egysíkúan aligha az. „Nem a törvények betartására kötelezte magát, hanem a törvények tisztázását akarta, az elnyomottak iránt érzett szolidaritása egyetemes életérzésének a része volt...” – írja Kassák később Jack Londonról, és ez a formula Szittyára is áll. Az 1909-es Párizs-élmény még korántsem jelez teljes elhatárolást sem Szittyától, sem pedig Adytól, hiszen a hatások ekkor még eléggé sokfelől érkezők. Szintézis és negáció csak jóval később születhetett. De a kapu kinyílt.

Bőséggel idézhetném tovább a Szittyával való nagy találkozás sokféle pillanatait Kassák utóbb kissé torzképpé forduló leírásaiból. De a „Szittyá-hatás” évülhetetlen érvénye még a torzképekből is nyilvánvaló, Szittyá szerepét a „világnyitásban” sosem tagadja Kassák. És hogy Párizs tette-e a teljes inkarnációt, Brüsszel-e, netán a Krisztus-képek szemlélése a közbeeső falvak és városok templomaiban, az országutak szabadegyeteme, akár más élmények a múzeumok csendes és tiszta falai között, akár az azilok, netán a börtönök ajere – mindezek felett ma már inkább csak tűnődhetünk, döntés nehezen lehetne elképzelhető.

De úgy vélem mégis, hogy Kassák az odüsszeia utolsó kétharmadában a maga igazi világát találta meg. Mindenképpen azt, amiben korábban és az indulásnál aligha reménykedett. Kitágult a világ az újpesti és Szentkirályi utcai horizont fölött. A gátások feloldásával Szittyá szabadsága emellett kevésbé nyomorító létfenntartást eredményezett. Érdeklődése pedig másra is felnyitotta Kassák szemét.

Szittyá Emil mágius erejét és apostoli szerepét Kassák sohasem tagadta meg, bár barátságuk a párizsi meneküléssel, utóbb a hazai találkozással végérvényesen megszakadt. Túl nagy súlyt jelenthetett Kassák számára az ennyit és ennyire próbált útítárs. A budapesti Meteor kávéház irodalmi vezére nem engedhetett már senkit önmaga fölé. Igaz, elfogadta és hűséggel bevallotta a kis kötetkéjének előfizetési ívéhez nyújtott öt koronát. Ebből a Szittyá-dotációból született az Eposz Wagner maszkjában „tűzeli kínból” fogant vékonyka könyvének előfizetési íve, és végtére így maga a kötet. És Szittyá „budapesti éve és működése” idejében, 1915-től majd együtt írják tele Milotay István Új Nemzedékének ekkor még korántsem fajvédő hasábjait.

Témáik majdhogynem azonosak itt, és bár Szittyá verset és novellát nem ír, a politikai publicisztikában ő a gazdagabb látkörű, szemmel láthatón tájékozottabb is. Egy szélesebb és árnyaltabb horizont perspektívájából látja és értékeli a világháborús eseményeket – szinte a teljes Európából gyűjti és idézi írásainak gazdag tényanyagát. Szarkasztikus és kritikus iróniával ír – felfedi például a háborús rémhíreket, a „háború komolytalanságait” mindkét oldalon. Egyenként bemutatja az egymással harcban álló országok munkásmozgalmait, svájci, hollandiai és franciaországi élményeire hivatkozik. Marx és Engels mondatait idézi a magyaroktól, 1917-ben a szociáldemokrácia árulásáról és az orosz forradalom esélyeiről értekezik. Az Érdekes Újság 1917-es évfolyamában saját fordításában Leninnek

a megalkuvó szociáldemokratákról szóló írását jelenteti meg, Milotay erre nyilván nem vállalkozott.

Szittyá Emil 1915–1919 között a hazai háborús sajtó egyik legújékezőbb és legkevésbé elfogult kommentátora lett, a kortársi újságírás fonásait pedig *Nádas Sándor Pesti Futár*ban pellengérezte ki. Publicisztikájában új ízek mutatkoznak, írásainak szívesen ad helyet a *Magyar Figyelő*, a *Politika*, a *Vágóhíd* és néhány más folyóirat, hasonlóképpen a *Független Magyarországnak* és más hírlapok. Nem csoda tehát, hogy a szakmában annyi gyűlölködőt gyűjtött be maga köré – az első kedvező lehetőséget megragadva számúzik íróársai.

Kassák *A Tett* indulása után többet az Új Nemzedékbe nem ír, és bár a kávéházi asztalnál megtűri Szittyát – átforgatva a *Der Mistral* színes számait –, a maga lapjához nem engedi közel. Talán egy kézszorítással nyugtázza, hogy a zürichi *Der Mistral* első számának első oldalán Szittyá fordításában a maga *Csata* című expresszionista versének német nyelvű változata olvasható. De az egykori kenyeres budapesti jelenléte és sikere bosszantja már. „*Szittyá... szeret megfélemlíteni róla, hogy valamikor kereskedőinas volt tetves fejjel és vörösre fagyott kezekkel. Most is azt hiszi magáról, hogy kéjutazásokról érkezett meg, és nem a német azilóktól dobták ki...*” – írja Kassák a jelen idejű, de 10 évvel később írt beszámoló szerint. Amikor pedig a tervezett folyóirat – *A Tett* – kávéházi megbeszéléseire sor került – „*Szittyá is benne van a tanácskozásban, lelkesedik és terrorizál mindenkit*” 1915 utónyarán. „*Nem tagadja meg múltját, játssza a finomat és előkelőt*” a Mutter és Simon Jolán előtt. A szerkesztő és a családfő számára egyként tűrhetetlenül. *A Tett* nemzetközi kitekintéseinek megformálásában része lehet Szittyának is.

És itt szakad el egymástól végleg a két egykori „bal-lator”. Minden további csupán a távolság mélyülését szolgálja, mégha kőszá- és álhírek is. Kassáknak – úgy tűnik – jól jött minden további „ügy”. Amiről az eposz gyilkos sorában – „*Szittyá akiből azsan provokátor és rendőrkém lett később*” –, utóbb az életrajzi regény lapjain bőséggel olvashatunk. De tényt sohasem, csupán csak gyanút, amely talán ma is él, kiválthatatlanul.

Igaz, a pesti elutasítással a „*beugrató titkos rendőrkém*ben” sem nőtt a barátság tovább, akár ismerte, akár nem utóbb az eposz alulnézetű mellékmondatát. 1923 után már le sem írta többé Kassák nevét. Végül magyarságát is megtagadta egy kései ismerőse szerint. Még az anyanyelvéből is száműzte magát.

A kör tehát bezárult, a húszas évek elején Kassák és Szittyá egyként „visszacsatolt”. Feltehetően mégiscsak ismerték utóbb egymás munkásságát és műveit, hasonlóképpen az egymásról írtakat. Találkozásuk később – mégha csupán szellemi is – aligha elképzelhető.

Kassákné hozzám írt levele szerint az *Elporzott évek* című Kassák-versben sem Szittyá a modell, magam sem hiszem így: „...*sajnos ebben a kérdésben Gyergyai-val sem értettem egyet* – írja Klári hozzám 1981. január 17-én –, *aki az eltűnt csavargóban Szittyát véli felismerni. Természetesen Magával sem értek egyet. Amikor a nyomozók örökké egy irodalmi mű létező modelljét keresik, mindig égnék áll a hajam. Miért nem ismerik fel végre, hogy nem biztos, hogy létező modelltől van szó. Lehetett létező modell, aki azonban sohasem egy, hanem olyan jelenségek szintézise, amelyek, vagy ha tetszik, akik, valahol, valamikor megérintették az alkotót. De az is lehet, hogy ilyen modell egyáltalában nem létezett, hanem a forrásait az író önmagában találta meg. Azt hiszem, az a nagyon kedves csavargó, akinek az elvesztését az említett versben sajnálja az író, se nem Gödrös, se nem Szittyá, hanem ő maga. Egy biztos: a férjemmel beszélünk erről, nem akart nyilatkozni, mert az efaja kérdések idegesítették, és így nincs jogunk semmiféle egyértelmű konzekvenciát levonni. De figyelmeztetésnek jó, arra ugyanis, hogy ne akarjunk minden költői megnyilatkozás mögött egy vaskos, egy az egyben valódi élményt felkutatni...*”

Hát így. Még egyszer összegezve, igen tiszteletre méltó az az igyekezete, amely-lyel elégtételt akar adni Szittyá Emilnek, és igazán örülnék annak, ha mindez sikerrel is járna.

Szívélyes üdvözléssel

Kassák Lajosné”

A levelet Kassák Klári a *Literatúrában* (1980. 2.sz.) megjelent első és vázlatos, az adatok mellett nem kevés gyanúval és hipotézissel tele Szittyá-portrém után írta, bár szándékom akkor sem volt valamiféle „tisztára mosdatás”. Most sem az. Még kevésbé valamiféle „igazságszolgáltatás”, mindkettő inkább bírói vagy egyházi feladat. A levélírónak emellett minden szavával egyetérthetünk, magam sem modell keresek itt, csak éppen abban az emberformáló, egyben kissé elmosódott néhány hónapban búvárokodom.

Egy hónafelett széles látóközű, egyben furcsa és viszketőport fúvó emberke ifjúkorának zezgugos útját kísérem felmutatni, ebből mindazt, ami Kassák Lajosra is tartozik, és ami ma egyelőre felmutatható.

Ebben és egyben a Kassák Lajosra tett elementáris erejű és elkerülhetetlen hatást, amely az ő szavával – úgy tűnik – aligha mérhető. Szittyának eddig csak éppen létéről és a Kassákra sugárzott aureolájáról tudunk – legfőként abból, amit Kassák később megírt, vagy éppen végtére elhallgatott.

És hogy mégis miért dönthetett ilyenformán a Szittyá-portré körül – *számomra ez az egyik legnagyobb Kassák-titok*. Kérdezgettem őt levelekben és személyesen, de „*az efaja kérdések idegesítették*” – néma maradt, még a szokásosnál is zárkózottabb, jobban tartózkodó. A „titok” az első kísérleteknél nem nyílt meg tehát. Az egybefűzött tényanyag után sem teljesen. A sejtethető egyértelmű bizonyosság méltatlan lenne mindkettejükhez, maradjon inkább titok így a titok.

Amikor pedig Szittyá Emilnek a vándorlással egyidejű és főként a későbbi munkásságát, életének jelesebb állomásait és fordulóit megismerhettem – nyolc füzet itthoni működése idejében, és több mint harminc német vagy francia nyelvű könyv után 1919 után! –, elsőként már korántsem csupán a „Kassák-Szittyá viszony” izgatott. Inkább Szittyá Emil maga. A példa és a mű. Nő meg a sokféle egykori és újabb hamis állítás valódisága vagy éppen valótlanysága Szittyá Emil körül a magyar glóbuszon. A példa arra, amit Kassák Lajos Jack Londonról szólva oly szépen megjelenít: „...*Műveletlenül, gondozatlanul, mintegy a föld termette ki őket magából, úgy nőttek ki a butító nyomorúságból, ahogyan a virág kőről a nehéz, fekete földből...*” Mert Szittyával ez történt – mondjuk – 1905–1915 között, minden további maga a virágzó lombkorona.

A két azonos értékű és érdeklődésű író-festő művész – Kassák és Szittyá lettek még szerkesztők, könyvkiadók és mecénások is bőséggel utóbb – végzetesen szétváló pályáivének további feltárása közös és súlyos feladat marad. Hiszen „*ezekben a hosszú hajú emberekben, akik elhanyagolt kávéházakban, többnyire üres aszaloknál titáni dolgokról álmodoznak – amelyek sohasem nyernek beteljesülést – óriási méretű őszinte és igazi vágyak élnek...*” – írta Szittyá Emil.

A nemrégiben megjelent három Szittyá-mű: az öngyilkosokról szóló művelődéstörténet (*Selbst-Mörder* – Wien-München, 1985) újrakiadása – 1925-ben látott napvilágot Lipcsében az eredeti –, majd az elsőként franciául, 1963-ban és Párizsban megjelent *Träume aus dem Krieg* (Wien, 1987), mellettük a kéziratból végre közreadott *Der Mann der immer dabei war* (Egy ember, aki mindenütt jelen volt, Wien – 1986) című regény, nemeg a sok-sok művészmonográfia (*Ernesto di Fiori*ről, *Leo von Königr*ről, *Picassó*ról, *Albert Marquet*-ről, *Henri Rousseau*-ról, *Soutin*eről és másokról), a sok-sok folyóirat és katalógus (pl. a párizsi szovjet kiállításról) csak tovább növelték érdeklődésemet. Ugyanígy a csupán levelezésből ismert további tíz, eddig még kéziratban és kiadatlan regény, már-már jó okkal a fantáziámat is borzolóan.

Az írói életmű, emellett sok ezer levél a század legjelesebbjeitől ma a marbachi Schiller-múzeumban található – további vágyakat borzoló.

Szittyá Emil 1926-tól haláláig (1964) Párizsban élt és alkotott. Itt írta németül és franciául sokféle tanulmányát, itt adta ki folyóiratait, jelentette meg könyveit. A *Café du Dôme*-ban állította fel „hivatalát”, ide naponként be-bejárt. Hasonló szorgalommal a könyvtárakba, műtermekbe és kiállításokra is. Maga is festett, 1958-ban és 1962-ben Párizsban voltak tárlatai. Zürichben 1963-ban, Bécsben 1986-ban, ekkortájt másutt is utóbb.

Az említett színhelyeken kellene keresnünk elmélyültebben és akár „rendőri szigorral” művét és szellemnyomát. Neve az egykori rendőri kartotékokban bőséggel megtalálható. Svájcban és Ausztriában, ugyanígy Magyarországon és Németországban a harmincas évek bizalmas rendőri nyilvántartásaiban pirossal húzták alá a nevét. De Párizs Bakonya lett neki is, csupán a megszállás idején tette át székhelyét vidékre.

Utóbb már tiszta francia ortográfiával írt. És sohasem magyarul. Kérdés marad ez a negáció is, aprónak aligha állítható. Mögötte mégis sokféle apróság sejtethető – bár legtöbbször személyes, akárha mellőzhető. Hasonlóképpen Kassáknál is talán.

„...Visszavágytam a civilizációba, az ipari munkához, s azok közé az embertársaim közé, akikkel ismét egy lett a sorsom jóban és rosszban. Akikkel tegnap még együtt meneteltem az országúton, azok bizonyára fölényesen és megvetéssel utánam köptek, mint a renegát kispolgár után...” – írta Kassák a *Csavargók, alkotók* személyes záradékaként. De a „renegát” tisztességes csavargó korában önmagát múlta felül. „Egy út végére értem, s egy kapu kinyílt előttem...” ekkor –, de ez már *Az izmusok történetében* olvasható. Az áhított igazság a kettő között.

„Végre is meg kell fejni a teheneket – olvashatjuk a *Tisztaság* könyvében –, szét kell hasogatni a nagy történelmi vásznakat, és ki kell jelenteni, hogy mi is itt vagyunk...”

Ugy vélem, mindez Kassákra és Szittyára egyaránt vonatkozik. Hasonlóképpen *A költő önmagával felel* című Kassák-kötet, „Széttörtött hálója” is, a lírai emlékezés, afféle értékörző végrendelet az ostrom napjaiból:

„...Aztán az országutakat tapostam
egy elérhetetlen csillag vonzásában éltem
a városok, miket szerettem volna megszeretni
kiűztek magukból és a mezőkön
unt pillantással fordultak el tőlem a barmok
s menni kellett ködlő toronyok és kémények iránt
dalaim ekkor voltak születőben...”

És ide illeszthető a *Mester és tanítvány* című vers megállapítása is:

„Olyan dolgok között élek
amiknek születését
magam készítettem elő...”

A „dolgok” mellől Szittyá 1919 elején távolra került. Újrahonosítását szorgalmazom – mindavval együtt, ami még sejtethető.

A dolgozat két élő szavú előadás bővített és egybeszerkesztett változata. Mindkettő Párizsban hangzott el (Centre Georges Pompidou, 1987. okt. 10., ill. L'Université Philosophique Européenne, okt. 14.), egy ettől függetlenül is nagyszerű Kassák-kollégiumon. Az előadások francia nyelvű megjelenése csupán csak remélhető.

CSÁNYI LÁSZLÓ

„Valakit valamikor valahogyan....”

Csorba Győző: A szavak bolyhái

Egyik korai versében, még a harmincas évek végén, az évszakokat idézi, melyek tehetetlenül váltják egymást, majd jó tíz év múltán, a Nyár nyolc sorában sötétebb színeket kap a kép, mert „ki látja ezt és olvas a jelekben, csoda, hogy bírja, hogy bele nem öri”. A gondolat most ismét visszatér, megértéssel és belenyugvással, mert a végső tények elől nem lehet kitérni: „Nincs meglepetés az időbe / csak ismétlés ma s jövőre” (Verkli-körökben). De jogunk van-e belenyugvásról beszélnünk, amikor az élet konok ismétlődéseivel is állandóan a csodát kínálja, akkor is, ha „eljött a búcsú-évad”? Ez más, mint a történelem iszonyata, amivel egyik 1944-es versében (Tanulság) kellett szembenéznie, de az emberivé szelídített gondolat is tele kétellyel és feloldhatatlansággal, ami végigkíséri Csorba Győző egész költészetét, mert kevesen élték át oly tragikusan a lét–nemlét kibékíthetetlenlenségét, mint ő.

A kérdés nem új, már az Odüsszeiában arról beszél Athéné a „jóeszű” Télemakhosznak, hogy a halált az égilakók sem tudják elűzni kegyeltjüktől, a XV. századi magyar költő pedig a belenyugvás fájdalomával zengi: Elmegyek meghalni, látván, hogy az halál mindeneken uralkodik... A görögök filozófiai oldalról közelítik meg, a modern biológia azonban az ellenőrizhető tényekből indul ki. Azt ma már laikus elmével is megértjük, hogy az élőlények nem kémiai alkotóelemeikben, hanem ezek eloszlásában és szerveződésében különböznek egymástól, ám ezeknek szakszerű ismerete után is rejtély marad az öregedés mindennapi ténye, amiről a Nobel-díjas François Jacob azt írja, „teljesen elképesztő, hogy egy komplex organizmus, amelyet a morfogenezis rendkívül bonyolult folyamata alakított ki, miért nem képes végrehajtani egy sokkal egyszerűbb feladatot: egyszerűen megőrizni azt, amije már megvan”. A tudomány itt megtorpan, a folyamat megállíthatatlan s a tudós tények is csak a jelenséget kommentálják, s ami marad, végtére nem több, mint a középkori költő rezignált beletörődése: elmegyek meghalni...

Csorba Győzőt azonban, aki egy másik középkori költő, a francia Hélinant halálverseinek fordításával indult pályáján, nem ez érdekli. Az ő világában az ember az irracionálissal áll szemben, ami más, mint Platón éleselméjű vizsgálódása az Egyről és a Semmiről, ez a nem-lét indokolatlan, erkölcsi magyarázata sincs, s az is kétes, ami a misztikus reményt illeti. Ezért gyanakvó, Pilinszky halálakor is azt kérdezi: „Meg-e urának öröme? Vagy csak a sírnak üregébe?”, s ez a gondolat új versei között is bujkál:

Bő pátosz: várjatok, megyek,
anyám, apám s ti többiek!
Tapasztalattal megrázkottan
kioktattak majd, ott mi hogy van,
aztán egymástól már sose...
De hogyha mindez csak mese?
(Kétely)

Ez nem cinizmus, mert itt minden az élet körén belül történik, s a Shakespeare-i „szent örület” helyett a józan emberség diktálja Csorba Győző szavait. Hatásának titka is ez: nem gyötrik roppant látomások, a köznapis tények rettentik meg, melyeknek látja mechanizmusát, de tudja, hogy ez az értelemre tartozik, a megfejtethetlen valahol a tények mögött lappang.

Két korábbi verseskötetében – Simeon tünődése, Görbül az idő – szívesen élt jelképekkel, de most maga is felsóhajt, „haj hogy nem látok már jelképnek semmit amit idáig”, s csak a tények érdeklik, melyek látszólagos jelentéktelenségükből emelkednek ki, riasztó figyelmeztetés.